

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК РЯТУВАЛЬНИКІВ
ПІД ВПЛИВОМ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ
ПРОБЛЕМ ПРОФЕСІЙНОГО
СТАНОВЛЕННЯ**

Монографія

Харків 2013

Друкується за рішенням
Вченої ради НУЦЗ України
Протокол від 27.06.13. № 12.

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор,
заслужений працівник освіти України О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор,
заслужений працівник освіти України Є.М. Потапчук

УДК 159.9: 159.94

Трансформація індивідуально-психологічних характеристик рятувальників під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення: монографія / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, А.В. Титаренко, В.Д. Тогобицька, В.Є. Христенко. – Х.: НУЦЗУ, КП "Міська друкарня", 2013. – 136 с.

ISBN 978-617-619-118-6

Монографію присвячено дослідженню особливостей змін та трансформацій індивідуально-психологічних характеристик рятувальників в ситуаціях реальної екзистенціальної загрози на різних етапах їх професійного становлення. Висвітлені питання ролі провідної діяльності в розвитку та становленні особистості фахівця. Розкриті основні екзистенціальні проблеми професіогенезу фахівця пожежно-рятувального підрозділу ОРС ЦЗ ДСНС України та особливості трансформаційних змін його індивідуально-психологічних характеристик. Виділено загальні риси процесу особистісно-професійного зростання рятувальника в умовах подолання професійно обумовлених екзистенціальних проблем.

Для психологів ДСНС України, курсантів та студентів, які навчаються за спеціалізацією «Екстремальна та кризова психологія», магістрів соціально-психологічного факультету Національного університету цивільного захисту України.

ISBN 978-617-619-118-6

© Оніщенко Н.В., Тімченко О.В.,
Титаренко А.В., Тогобицька В.Д.,
Христенко В.Є., 2013

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
Передмова	6
Розділ 1. Науково-теоретичні підвалини вивчення трансформаційних процесів, що відбуваються на рівні індивідуально-психологічних характеристик фахівця під впливом екзистенціальних проблем професіогенезу	8
1.1 Теоретичні підходи до вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості в сучасній психологічній науці.....	8
1.2 Роль провідної діяльності в розвитку та становленні індивідуально-психологічних характеристик фахівця.....	17
1.3 Особливості професійної діяльності пожежних-рятувальників Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України.....	24
1.4 Основні екзистенціальні проблеми у процесі професіогенезу фахівця пожежно-рятувального підрозділу ОРС ЦЗ ДСНС України.....	29
Висновки за розділом.....	32
Розділ 2. Організація роботи та методи емпіричного дослідження.....	35
2.1 Організація емпіричного дослідження.....	35
2.2 Характеристика груп досліджуваних.....	35
2.3 Характеристика методів дослідження.....	37
Висновки за розділом.....	46
Розділ 3. Особливості трансформаційних змін індивідуально-психологічних характеристик фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України	47
3.1 Характер динаміки змін локусу контролю фахівців-рятувальників у процесі професійного становлення	47
3.2 Характеристика змін темпераментальної структури фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення.....	53
3.3 Особливості трансформаційних змін у ціннісно-смысловій сфері фахівців-рятувальників у процесі їх професіогенезу	62
3.4 Характер змін у структурі смисложиттєвих орієнтацій фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення	75
3.5 Зміни у сприйнятті обраної професійної діяльності фахівцями рятувальних підрозділів на різних етапах професійного становлення.....	79
3.6 Особливості динаміки компонентів самовідношення фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професіогенезу	81
3.7 Особливості трансформацій основних компонентів емоційно-вольової сфери фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України при вирішенні основних екзистенціальних проблем професійного становлення.....	89

3.7.1 Особливості трансформації стильових особливостей саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів на різних етапах професійного становлення	89
3.7.2 Особливості проявів особистісної та реактивної тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України протягом їх професійного становлення	96
3.7.3 Вивчення особливостей копінг-поведінки та копінг-ресурсів у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення	99
3.8 Аналіз тенденції змін мотиваційної сфери фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України при зіткненні з екзистенціальними проблемами професійної діяльності	106
3.9 Динаміка змін ієрархічної структури актуальних потреб працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України у процесі їх професійного становлення	108
3.10 Загальні риси динаміки особистісно-професійного становлення рятувальника при подоланні екзистенціальних проблем професійної діяльності	111
Висновки	120
Список використаних джерел	124

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДСНС України – Державна служба України з надзвичайних ситуацій

ОРС ЦЗ ДСНС України – Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій

ПРП ДСНС України – пожежно-рятувальні підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій

НС – надзвичайна ситуація

ГУ (У) ДСНС України в областях – Головні управління (Управління) Державної служби України з надзвичайних ситуацій в областях

НУЦЗУ – Національний університет цивільного захисту України

ПЕРЕДМОВА

Дослідження людської особистості нерозривно пов'язане з вивченням її індивідуально-психологічних характеристик. Цьому питанню присвячена низка теоретичних та практичних робіт у психології [11; 33; 56; 86; 120 та інші], але далеко не завжди в них враховується трансформація цих характеристик під впливом різноманітних екзистенціальних проблем і належність особистості до певної професії екстремального профілю діяльності.

Сьогодні практично відсутні є дослідження трансформації індивідуально-психологічних характеристик особистості пожежних-рятувальників у процесі професіогенезу. У той же час підготовку кваліфікованих кадрів ДСНС можна назвати однією з центральних проблем відомчої освіти. Вирішення цього питання, без сумнівів, буде більш ефективним, якщо будуватиметься на основі урахування особливостей трансформаційних процесів індивідуально-психологічних характеристик особистості фахівця під впливом різноманітних (у тому числі й екзистенціальних) проблем його професійного становлення.

Особистість пожежного-рятувальника, як стійка система соціально значущих індивідуально-психологічних характеристик, реалізується саме у процесі соціальних та професійних зв'язків через його фахову діяльність. Саме професійна діяльність надає єдності не тільки внутрішній структурі особистості пожежного-рятувальника, але й цілісність, системність зв'язкам фахівця ДСНС з навколишнім світом. При цьому пожежний-рятувальник не розчиняється у своїй професійній діяльності, а змінює через неї свій світ, вибудовує свої стосунки з ним, іншими людьми, життям як таким. Саме у професійній діяльності особистість пожежного-рятувальника проявляється, формується, змінюється. Тому необхідно розглядати особистість фахівця ДСНС безпосередньо в межах його професійної діяльності [148; 120; 86; 84; 66].

У зв'язку з вищезазначеним стає зрозумілим той факт, що практична підготовка пожежних-рятувальників ДСНС є необхідною і, водночас, головною передумовою їх успішної професійної діяльності. Саме вона є запорукою формування у фахівців пожежної справи здатності до розв'язання складних професійних завдань за призначенням.

Становлення професіонала зазвичай спирається на загальний психічний розвиток та здійснюється на його фоні. Психологічне становлення професіонала ДСНС означає появу нових якостей в психіці рятувальника, які раніше були відсутніми або не проявлялися.

Психологічне становлення професіонала ДСНС є динамічним процесом. Цей процес, на наш погляд, залежить:

- *по-перше*, від зовнішніх умов. Протягом життя людини змінюється й сама професія рятувальника та вимоги до неї суспільства, змінюється співвідношення цієї професії з іншими. Може змінюватися мотиваційна сфера професії, її ментальність, цінності;

- *по-друге*, від внутрішніх умов. Змінюються уявлення людини про професію пожежного-рятувальника, критерії оцінки людиною самої професії.

Кожна професія, в тому числі і професія пожежного-рятувальника, висуває свої вимоги до особистості фахівця. У зв'язку з цим актуальним стає вивчення змін, що виникають не тільки у професіонала ДСНС, а і у курсанта на різних етапах його професійної підготовки у вищому навчальному закладі за спеціальністю «Рятувальна справа», з точки зору системно-стильового підходу до дослідження особистості, як багатомірної та багаторівневої, але в той же час цілісної системи.

Пропонуємо Вашій увазі монографію, яка присвячена новому погляду на вже давно існуючу в психології проблему професійного становлення особистості фахівця.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ, ЩО ВІДБУВАЮТЬСЯ НА РІВНІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ФАХІВЦЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ

1.1 Теоретичні підходи до вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості в сучасній психологічній науці

На тлі загальнолюдських фізичних і психічних особливостей у кожної людини помітно виділяються притаманні лише їй індивідуальні особливості, які значною мірою визначають поведінку, діяльність та життя в цілому.

Індивідуально-психологічні особливості обумовлюються неповторністю та своєрідністю психіки кожної людини. Природною передумовою таких індивідуальних особливостей є, передусім, спадкові та природжені біологічні особливості будови та функціонування організму. Однак індивідуальні якості особистості визначаються не тільки біологічними особливостями. Переконаливо доведено, що природжене має властивість змінюватися залежно від умов зростання, виховання та подальшої життєдіяльності індивіда [126; 153].

Аналіз літературних джерел [4; 53; 137; 138] показав, що *існує декілька принципових підходів до дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості:*

- 1) типологічна, факторна та динамічна моделі;
- 2) особистісний, темпераментальний, характерологічний та інтелектуальний підходи;
- 3) опис однієї певної особливості, наприклад, дослідження загальних та спеціальних властивостей нервової системи, психологічних аспектів індивідуальних відмінностей, структури темпераменту або психобіологічної основи індивідуальності, характеру, здібностей, природи стилю життєдіяльності людини, інтелекту та інших;
- 4) ієрархічна структура суб'єкта, яка включає «організм – індивід – особистість» (М. Г. Ярошевський), «індивід – особистість – індивідуальність» (Б. Г. Ананьєв, А. Г. Асмолов, О. М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн), «організм – індивід – особистість – індивідуальність» (А.В. Лібін) тощо.

Вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості передбачає врахування потрійності визначення людської індивідуальності. Це, *по-перше*, неповторна своєрідність суб'єктивного світу людини, *по-друге*, цілісність індивідуальності як такої системи, що саморозвивається з притаманними їй інтегральними ефектами (адаптивністю, оптимальністю, результативністю, компенсаторністю), та *по-третє*, відмінності, що об'єктивно реєструються між людьми (індивідуальні, типологічні, групові).

Дослідники цієї проблеми [141; 59; 84] пропонують *виділяти такі категоріальні блоки: морфологічний, темпераментальний, інтелектуальний, особистісний, які співвіднесені між собою в єдиному концептуальному просторі індивідуальності разом з конституцією та характером.*

Морфологічний підхід пов'язується з індивідуальними особливостями статури: формою тіла та окремих його частин, їх пропорціями, зростом, вагою, кількістю жирових відкладень. Цей підхід формувався під впливом антропологів, які звернули увагу на відмінності у статури, та психіатрів, які підкреслювали вплив індивідуальних відмінностей в схильності до психічних розладів. Концепція сформувалась на рубежі XIX та XX століть. В межах цього підходу статистично підтвержені достовірні зв'язки психологічних та психофізіологічних показників з деякими морфопсихологічними ознаками.

Співвідношення типів статури серед хворих на психічні розлади знайшло своє підтвердження та аргументування в теорії В. Шелдона, Е. Кречмера, Г. Айзенка [144].

Серед сучасних психологів лише деякі (С.В. Васильєв, Є.С. Філатова, Т.Г. Хамагова та інші) дотримуються ідеї, згідно з якою поведінка в багатьох важливих відношеннях пов'язана з особливостями статури [138].

Темпераментальний підхід. Найбільш узагальненою динаміко-енергетичною характеристикою індивідуальності людини є індивідуально-стійка система інваріантних психобіологічних, формальних властивостей індивідуальної поведінки або темперамент [99].

Дослідженню проблеми темпераменту приділили увагу такі видатні вітчизняні психологи, як І. П. Павлов, В. С. Мерлін, В. Д. Небиліцин, В.М. Русалов та інші [106; 129; 80]. Ці дослідники дотримуються думки, що для адекватного розуміння темпераменту важливо знати основне його місце в структурі індивідуальності, а для цього треба мати моделі також і інших рівнів (наприклад: морфологічного, інтелектуального, особистісного) з подальшим співвідношенням їх між собою в структурі індивідуальності [53; 126; 128].

Інтелектуальний підхід. Дослідження інтелекту посідає одне з центральних місць у диференційній психології індивідуальних відмінностей.

У вивченні інтелекту виділяють три напрями [53]:

- 1) тестологічний;
- 2) пояснювальні підходи в експериментально-психологічних теоріях [147]: соціокультурний, генетичний, процесуально-діяльнісний, освітній, інформаційний, феноменологічний, функціонально-рівневий, регулятивний;
- 3) інтелект, як форма організації ментального досвіду, – ментальні структури, простір та репрезентації, що виступають в якості ієрархії психічних носіїв, які «всередині» визначають особливості інтелектуальної поведінки [53].

Однак серед наведених підходів репрезентовані або пояснення виключно редуцціоніського непсихологічного типу, або психологічні пояснення, що засновані на залученні певних некогнітивних факторів (звернення до аналізу різних афективних та мотиваційних характеристик), або психологічні пояснення когнітивного типу, у яких інтелект ототожнюється з певними формами його проявів (мислиневими операціями, когнітивними навичками, навчанням, елементарними інформаційними процесами тощо).

Особистісний підхід. На сьогодні традиційну наукову реальність особистості дослідники відображають або однобічно та викривлено, або описують на феноменологічному рівні лише окремі її характерологічні прояви [53; 141].

Наявні різні особистісні теорії оперують різними конструктами, що мають неоднаковий рівень як теоретичних узагальнень, так і ступеня абстракції (мотиваційно-потребова, емоційно-вольова, когнітивно-пізнавальна, моральна, екзистенційно-побутова, дієво-практична, міжособистісно-соціальна), що знаходить свій прояв у багатоманітності напрямів в психодіагностуванні особистості. Однак існують два методичних підходи в дослідженні індивідуально-психологічних особливостей – це опис, що використовує якійсь певний набір факторів, характерних рис, ознак або властивостей, та описи, що виділяють на великій кількості досліджуваних об'єктів певну кількість особистісних типів – типологію, яка побудована на базі емпіричного та теоретико-дедуктивного узагальнення.

Відсутність однозначного розуміння тлумачення особистості між вітчизняними та зарубіжними психологами підкріплюється наявністю суттєво різного визначення базових вимірів особистості – від декількох в концепції Г. Айзенка до шістнадцяти в концепції Р. Кеттелла [7; 144].

Конституційний та характерологічний підходи. Конституційний підхід розглядає організм, як організовану систему, та аналізує його, диференціюючи ціле, в багато чому генетично зумовлене, на окремі складники.

Ідеї конституції в нескінченній цілісності цих взаємозв'язків – цілісності, яка зумовлює кожну функцію окремо і яка в свою чергу залежить від будь-якої окремо взятої функції, знаходили в свій час своїх прихильників та послідовників (М. П. Андрєєв, Н. Пендє, А. Л. Епштейн та інші) [141; 6; 48].

Конституційні особливості проявляються в морфології, темпераменті, інтелекті та характері, у зв'язку з будовою тіла та характеру – в когнітивних функціях, в особистості (С. В. Васильєв, Т. Г. Хамагова, Н. Г. Ліповецька, І.В. Равич-Щербо). Характер є конкретною формою проявів індивідуальної людської конституції, її фізичного та психічного буття [79].

Інтегральний підхід. Цей підхід, на сьогодні є найбільш розповсюдженим та визнаним. Він спирається на ідеї системного підходу та впливає з того, що інтегральна індивідуальність побудована за типом великої самостійної системи. Індивідуальність, як система, є функціонально-структурним утворенням.

Поруч із цим, існують значні розходження в тому, чи вважати індивідуальність якісно новою, цілісною характеристикою, що описує інтегральні способи реалізації людини протягом життя чи індивідуальні особливості тих або інших морфологічних, темпераментальних, інтелектуальних та особистісних процесів рис та станів [153].

Також існує проблема співвідношення поняття індивідуальність та особистість. Їх співставлення дозволяє виділити декілька підходів до цього питання.

С. Л. Рубінштейн зближував поняття індивідуальності та особистості – «особистість як індивідуальність» [125, С. 95], при цьому він розглядав інди-

відуальність як синонім поняття індивідуальні властивості або особливості особистості. Він розумів індивідуальність, як багатопланове утворення, і стверджував, що протікання психічних процесів відбувається на різних рівнях [114; 143]. Запропонував розглядати індивідуальність людини комплексно, у взаємодії її психічних властивостей та процесів.

С. Л. Рубінштейн розглядав індивідуальність (особистість) в трьох планах:

- 1) спрямованість (установки, інтереси, потреби);
- 2) здібності;
- 3) темперамент та характер [125].

Останнім часом дуже розповсюдженою стала точка зору, згідно з якою індивідуальність розглядається, як більш загальне поняття, ніж особистість. Індивідуальність – це метасистема, а особистість – це підсистема індивідуальності (В. С. Мерлін, В. В. Білоус, Б. А. Вяткін, С. А. Голубева та інші).

Ряд авторів вважають, що індивідуальність є однією з властивостей особистості. Так, І. І. Резвицький пише: «Индивидуальность существует не на ряду с личностью, а как одно из ее свойств» – та далі – «...если сущность личности есть персонификация общественных отношений, то конкретная личность может выразить свою общественную сущность в форме индивидуальности... В качестве индивидуальности личность создает свой собственный образ, является «автором» своих поступков. Индивидуальное «Я» составляет центр личности, ее внутреннее ядро» [121, С. 33].

Цілісна система індивідуальності, на думку І. І. Резвицького, **включає, по-перше**, загальні риси, що властиві індивіду як представнику біологічного виду та людського суспільства, **по-друге**, особливі ознаки, які властиві йому як члену певної суспільної та економічної формації, і, **по-третє**, певні ознаки, що зумовлені специфічністю його біологічної організації та соціального мікросередовища.

У своїх працях І. І. Резвицький вказує також на те, що **індивідуальність є особливою формою буття, в якій знаходить своє відображення природа людини. Через це сутність людської індивідуальності може бути знайдена тільки в межах людського суспільства, тобто він підкреслює, що зведення індивідуальності лише до факту неповторності значно знижує наукову цінність її аналізу, хоча і є необхідною її умовою.**

Подібною точки зору дотримується й А. Г. Асмолов, який у своїй монографії [16] підкреслює, що мова йде про індивідуальність як властивість особистості. Він запропонував таке розуміння індивідуальності, як сукупність смислових відношень та установок людини в світі, які набуваються в процесі життя в суспільстві, забезпечуються в ході життя в суспільстві, а також забезпечують орієнтування в ієрархіях цінностей та оволодіння поведінкою в ситуації боротьби мотивів.

Розглядаючи питання про співвідношення понять особистість та індивідуальність, слід згадати оригінальний підхід В. І. Слободчікова та Є.І. Ісаєва [135], які розширили контекст проблеми, що вивчається через введення уявлення про духовну сутність людини. На думку В.І. Слободчікова та Є.

І. Ісаєва, поняття особистість та індивідуальність фіксують різні виміри духовної сутності людини. Вони відзначають, що «поняття особистість фіксує соціально значущі якості людини, описує включеність індивіда в систему суспільних відносин. Індивідуальність – це не тільки й не стільки включеність індивіда в систему стосунків, скільки його виокремленість із них» [135, С. 354].

В якості основних суб'єктивних складових індивідуальності людини В. І. Слободчиков та Є. І. Ісаєв виділяють такі компоненти, як систему значущих відношень та ціннісних орієнтацій, світогляд, совість та віру. Вони розглядають поняття індивідуальність, як один з модусів людської реальності, одну з проєкцій (зрізів) цілісності людини, розташовуючи її з такими поняттями, як «індивід», «особистість» та поняттям «універсам», що було ними введено [135].

Універсальність, на думку авторів – це категорія, яка фіксує вищий ступінь розвитку людини, що проявляється в повному усвідомленні сенсу життя, у відчутті свого духовного єднання з універсумом.

Підхід В. І. Слободчикова та Є. І. Ісаєва – одна із спроб до інтегрального, цілісного розгляду людини в різних її проявах, шляхом звернення до традиції філософсько-релігійного вчення про тримірну сутність людини – тілесну, душевну та духовну. Автори впевнені, що тілесне буття людини є його характеристика як індивіда, душевна реальність – це прояв людини як суб'єкта, духовна – як особистості, індивідуальності та універсуму.

Підводячи проміжний висновок, хотілося б відзначити, що, за нашим переконанням, *основним недоліком усіх вищезазначених підходів, які спрямовані на дослідження природних передумов особистості, є те, що в якості фундаменту індивідуально-психологічних особливостей виступає не вся цілісна біологічна система людини, а лише певна її частина (гуморальна, соматична або нервова)*. На противагу ним В. М. Русаловим висловлюється думка, згідно з якою в основі індивідуально-психологічних особливостей лежать не окремі властивості однієї певної біологічної системи, а загальна конституція людського організму, яка розглядається як сукупність усіх фізичних та фізіологічних властивостей індивіда, які закріплені в його спадковому апараті [130].

Для розуміння особливостей «трансформації» біологічних факторів в індивідуально-психологічні особливості В. М. Русаловим на основі узагальнення ряду відомих положень та формулювання нових була розроблена спеціальна теорія індивідуальності людини. На його думку, ця теорія, на відміну від загальної теорії, повинна вмещувати положення, що розкривають закономірності та специфіку формування індивідуально-психологічних особливостей під впливом стійких біологічних факторів [127].

Точкою відліку для побудови запропонованої теорії виступає принцип «системного узагальнення», який дозволяє розглядати біологічні властивості особистості, як «елементи» більш низької системи, що включаються в систему більш високого рангу – «особистість», а також пояснити, яким чином відбувається це включення.

Цей принцип аналогічний до поняття «узагальнення» в Ж. Піаже та С.Л. Рубінштейна, але має деякі відмінності. **Системне узагальнення** – це такий вид узагальнення, при якому в одного й того ж самого індивіда утворюються інваріантні, загальні та властиві тільки йому структурно-функціональні елементи [130; 127; 8; 15; 77].

Специфіка «системного узагальнення» полягає в тому, що, перш за все, природні передумови – це не аморфна й пасивна сукупність біологічних властивостей людини, а певним чином організована система з чіткою ієрархією і структурою органічних потреб, властивостей нервової системи тощо.

На перших етапах розвитку людини мають місце різні швидкості виконання діяльності, може спостерігатись різна пластичність, різні емоційні реакції. Однак по мірі дозрівання та розвитку людини в умовах конкретного соціально-історичного середовища, завдяки постійності та генетичній стійкості біологічних компонентів, поступово у кожного індивіда складається певна, притаманна тільки йому узагальнена швидкість, узагальнена пластичність, узагальнена емоційність та інші узагальнені характеристики поведінки та діяльності.

Ці біологічно зумовлені формальні характеристики психіки отримали назву «формально-динамічних» (у школі Теплова-Небиліцина) або психодинамічних (у школі Мерліна) властивостей. В. М. Русалов вважає та переконливо аргументує, що ці властивості вірніше називати просто «формальними» [130].

З цього, власне, випливає **перше положення спеціальної теорії індивідуальності**, яке полягає в тому, що є підстави виділяти в індивідуальній психіці людини формально-динамічні та змістовні аспекти. **Змістовний аспект** виступає через предметно-сміслові психологічні структури – знання, мотиви, цілі – та є сукупністю властивостей, ознак, рис індивідуальної психіки, які формуються в результаті взаємодії людини з предметним світом, його соціальним середовищем. **Формально-динамічний аспект** охоплює сукупність рис та властивостей, що формуються в результаті «системного узагальнення» психофізіологічних компонентів діяльності незалежно від їх конкретних мотивів, мети, програм поведінки, за рахунок вродженої постійності індивідуально-стійких біологічних компонентів, які беруть участь в індивідуально-конкретних видах діяльності людини. Тільки формально-динамічні властивості психіки можуть бути співвіднесені з біологічними властивостями [130].

У змістовних властивостях особистості фізіологічного носія стільки ж, скільки й у формальних властивостях. **Принципова різниця між формальними (а саме темпераментом: загальною активністю і емоційністю) та змістовними властивостями** полягає в тому, що формальні властивості – це ті системні якості, які формуються за законами генетики, загальної конституції, в той час, як змістовні властивості формуються переважно під впливом конкретних соціальних факторів, що діють опосередковано через внутрішні біологічні механізми.

Розподіл властивостей особистості на формальні та змістовні в реальній поведінці – виключно важке завдання, оскільки формальні і змістовні властивості згідно з поглядам А. В. Брушлінського є взаємопроникливими та тими, що взаємообумовлюють один одного, зливаючись в єдиний психічний процес [33]. Тим не менш, на думку В.М. Русалова, на певному рівні науково-абстрактного аналізу такий розподіл може бути виконаний, виходячи з вище викладених уявлень про відмінні домінуючі механізми формування формальних і змістовних властивостей особистості [87].

Крім того, В. М. Русалов висуває думку про існування не менше двох джерел. В результаті дії першого формуються переважно змістові характеристики психіки, в результаті дії іншого – формальні характеристики індивідуальної поведінки (*друге положення спеціальної теорії індивідуальності*). У відмінностях цих джерел і прихована основна причина розбіжностей між змістовними та формальними поведінковими характеристиками людини. ***Змістовні характеристики системно узагальнюються за логікою предметної діяльності, пізнання та спілкування, в той час як формальні – за логікою «тіла» або загальної біологічної конституції людини*** [126].

Завдяки принципу системного узагальнення першопочатково задана та первинно організована система індивідуально-біологічних властивостей людини, включаючись в різні види діяльності та спілкування, від хапального та смоктального до складних видів гри, навчання та праці, поступово починають трансформуватися, перебудовуватися, реорганізовуватися, утворюючи незалежно від змісту самої діяльності, узагальнену, якісно іншу, нову, індивідуальністійку систему інваріантних властивостей, але вже не біологічних, а психобіологічних або формальних властивостей індивідуальної поведінки. ***Таким чином, формальні властивості виступають як системні якості, які реалізуються не у великій кількості окремих елементів (тілобудова, властивості нервової системи), а в їх цілісній організації, інтеграції, системній узагальненості*** [127].

Отже, ***друге положення полягає в тому, що в основі формально-динамічних характеристик індивідуальної психіки людини лежить не окрема біологічна підсистема, а інтегрована сукупність усіх біологічних властивостей людини.***

Для підтвердження цього положення В. М. Русалов пропонує простежити історію зміни біологічних основ темпераменту, як найбільш загальної характеристики формально-динамічного аспекту [128].

У різний час у якості основ темпераменту висувались різні біологічні підсистеми людського організму, такі, наприклад, як *гуморальна* (Гіппократ вважав, що темперамент напряму пов'язаний з різним співвідношенням рідин в людському організмі – крові, жовчі, чорної жовчі, слизу); *соматична* (Е. Кречмер та У. Шелдон виводили темперамент з особливостей людської статури); *нервова* (темперамент пов'язаний з особливостями функціонування центральної нервової системи, типами вищої нервової діяльності або з різним співвідношенням властивостей тих або інших структур мозку). Таким чином,

виходить, що основний недолік усіх підходів полягає в тому, що в якості основи темпераменту, як цілісного психологічного утворення, береться не вся біологічна система людини, як інтегроване ціле, а лише одна певна її частина, яка сама по собі не володіє для цього достатніми та необхідними властивостями [131].

З еволюційної точки зору формальні властивості індивідуальної поведінки забезпечують функцію стабілізації поведінки людини, оскільки дозволяють людині бути самою собою, а не «розчинятися» в багатоманітності змістовного світу. При цьому самі змістовні характеристики «не висять у повітрі» та не є «нематеріальними». Вони так само, як і формальні властивості індивідуальної поведінки, забезпечуються нейрональними та іншими біологічними механізмами.

Однак, головна відмінність між ними полягає в тому, що *біологічні механізми змістовних характеристик поведінки практично повністю підпорядковані предметним, когнітивним, семантичним законам самого змісту, в той час, як біологічні механізми формальних характеристик індивідуальної поведінки підпорядковані еволюційно-генетичним законам* [127].

Згідно з третім положенням спеціальної теорії індивідуальності, дослідник припускає *існування не менше трьох класів формальних властивостей індивідуальної поведінки людини.*

Перший клас – це сукупність узагальнених динаміко-енергетичних характеристик біологічних параметрів функціональних систем індивідуальної поведінки. Властивості цього класу добре відомі та називаються формально-динамічними, просто динамічними, процесуальними та психодинамічними. До них належать такі характеристики, як швидкість, пластичність, інтенсивність, витривалість та деякі інші [127].

Другий клас формальних властивостей охоплює узагальнені емоційні особливості індивідуальної поведінки й може бути названий класом формально-емоційних характеристик. Це – емоційна чутливість, лабільність, домінуючий настрій тощо [127].

Дослідник наголошує, що є всі основи вважати, що в характеристиках емоційності відображаються стійкі формальні властивості особистості, які сформовані під впливом узагальнення в першу чергу природних особливостей людини – факторів гуморальної і тілесної сфери, властивостей лімбіки та інших сфер – і виражають в найбільш узагальненій формі ставлення людини до світу, суспільства та до себе [131].

Третій клас включає в себе узагальнені ланцюги цілих програм вродженої поведінки, в тому числі й соціально-групових, утворюючи тим самим цілий клас формальних властивостей, які називаються формально-програмними. Сюди, наприклад, можуть бути віднесені уподобання того чи іншого середовища, рангу домінування, стратегія зняття невизначеності, співвідношення сигнальних систем, деякі когнітивні стилі тощо [127].

Існування у психіці стійких узагальнених формально-динамічних характеристик дозволяє людині найбільш оптимально застосовувати свої енерго-

динамічні можливості. Заданий від природи індивідуальний рівень енергодинамічних можливостей постійно включаючись в діяльність (незалежно від мотивів, мети та іншого), неминуче призводить до оптимального узгодження з діяльністю узагальненій інтеграції всіх біологічних властивостей індивіду. Виникнувши як нова системна якість, система формально-динамічних властивостей починає вже сама виступати в ролі регулятора витрат людиною своїх енергодинамічних можливостей, в процесі нових видів діяльності [127].

На думку автора спеціальної теорії індивідуальності, ці уявлення дозволяють проникати в саму сутність відмінностей між формальними та змістовними властивостями психіки людини. Принципова різниця між ними

полягає в тому, що **формальні властивості – це ті системні якості індивідуальної поведінки, які формуються переважно за законами генетики, загальної конституції людини, в той час, як змістовні властивості утворюються в результаті впливу конкретних соціально-культурних факторів, що діють через внутрішні біологічні механізми** [127].

Четверте положення спеціальної теорії індивідуальності людини пояснює взаємозв'язок між формально-динамічними утвореннями психіки або темпераменту та предметно-смісловими особливостями індивідуальності. Суть цього положення полягає в тому, що формально-динамічні властивості психіки, хоча й відносно самостійні, але не можуть бути поза предметно-смісловими структурами індивідуальності, а навпаки є їх необхідним компонентом.

Головна перевага цієї логіки полягає в тому, що в ній стверджується не просто неділимість психічних процесів, а вказується на те, що одна структура психіки є необхідною частиною іншої [127].

Це означає, що ***формально-динамічні утворення психіки можна розглядати й як самостійний рівень інтегральної індивідуальності, що відповідає поглядам В. С. Мерліна, і як необхідний компонент для більш організованих структур особистості, наприклад, інтелекту та характеру*** [90; 91; 131].

П'яте положення спеціальної теорії індивідуальності стосується ролі формально-динамічних характеристик психіки в діяльності людини. Зміст цього положення полягає в тому, що ***формально-динамічні особливості психіки не тільки виступають у ролі передумов та умов діяльності, не тільки впливають на динаміку, своєрідність та стиль діяльності, але й можуть визначати кінцеві результати діяльності.***

Вирішення питання про співвідношення формально-динамічних властивостей психіки й діяльності є важливим не тільки з практичної точки зору, оскільки дозволяє обґрунтувати підбір індивідів для сумісної діяльності, воно важливе перш за все в теоретичному плані, оскільки дозволяє досліджувати складний характер взаємовідношення між формально-динамічними та змістовними характеристиками психіки людини на різних рівнях індивідуальності людини.

В. М. Русалову вдалося показати, що саме в спільній діяльності вплив формально-динамічних характеристик на змістовні стає більш виразним та значущим: підсилюється мотивація, підвищується загальний фон знань, уточ-

нюється мета діяльності, що безпосередньо знаходить своє відображення в її ефективності.

Запропонована спеціальна теорія індивідуальності, на нашу думку, дозволяє не тільки по-новому розглядати ряд питань, що стосуються особливостей формування та функціонування індивідуально-психологічних особливостей особистості, але й більш ефективно проводити конкретні дослідження будь-яких проявів індивідуальної поведінки людини.

1.2 Роль провідної діяльності в розвитку та становленні індивідуально-психологічних характеристик фахівця

Провідна діяльність, на думку деяких авторів (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін.), є однією з найважливіших детермінант розвитку людини, яка впливає на формування, становлення та розвиток особистості саме під час здійснення нею певного, відповідного її віку, типу діяльності [125;131].

Провідна діяльність характеризується трьома основними ознаками.

По-перше, – це така діяльність, у формі і межах якої виникають та диференціюються інші, нові види діяльності.

По-друге, – це така діяльність, в якій формуються або перебудовуються окремі психічні процеси.

По-третьє, – це така діяльність, від якої головним чином залежать основні зміни особистості, які спостерігаються в цьому віці.

У сучасній психології представлено декілька підходів до проблеми впливу провідної діяльності на становлення індивідуально-психологічних характеристик фахівця:

✓ у психології праці (В. О. Бодров, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімов, А.К. Маркова, Ю. П. Поваренков, М. С. Пряжніков, Є. С. Романова, В.І. Тютюнник, D.M. Brodzinsky, A. V. Gormly, B. H. Lemme, D. Super та інші);

✓ у віковій і педагогічній психології (Л. І. Божович, Є. М. Борисов, К.М. Гуревич, Ш. Бюлер, І. А. Зимня, А. Б. Каганов, Є. І. Степанова та інші);

✓ в аспекті формування особистості як суб'єкта діяльності (Б. Г. Ананьєв, А. В. Брушлинський, Г. В. Кудрявцев та інші) [9; 11; 26; 31; 34; 64; 65; 67; 76; 110].

Психологічні дослідження за данною тематикою показують, що професія впливає не тільки на формування певних особистісних особливостей професіонала, але й на його сприйняття та розуміння світу й самого себе. Фахівці сприймають оточуючий світ і себе в ньому через призму світу своєї професії [83; 18; 145].

О. О. Бодальов [24; 25] висунув положення про вплив професії людини на сприйняття та розуміння нею інших людей, а також на формування в неї образу самої себе та розуміння власної особистості.

Отже, вірогідно, що в осіб, які займаються певним видом професійної діяльності, при відображенні себе, як її суб'єкта, будуть підкреслюватись ті риси, найбільшому прояву і розвитку яких сприяє саме ця діяльність [75].

Таким чином, діяльність людини, набуває фундаментального значення для психології.

Особистість в процесі діяльності розглядає теорія діяльності, яка була розроблена у працях О. М. Леонтьєва [81] в другій половині ХХ століття. На кожній віковій сходинці розвитку особистості в теорії діяльності є більш представленим певний вид діяльності, який набуває провідного значення при формуванні нових психічних процесів та властивостей особистості.

О. М. Леонтьєв стверджував, що реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних ставлень до світу, а точніше ставлень, які реалізуються її діяльністю, сукупністю різноманітних діяльностей. Основним завданням психологічного дослідження, на його думку, виступає процес об'єднання діяльностей суб'єкта, в результаті якого формується його особистість [81].

А. В. Петровський наголошує, що в діяльності знаходить своє відображення особистість людини й водночас діяльність формує її особистість [102].

Проблему професіогенезу (становлення професіонала) розглядають Г.С. Нікіфоров, В. В. Рибалко, О. П. Саннікова та інші автори, які спираються на особистісно-діяльнісний та суб'єктний підходи, що дозволяє встановити зв'язок між структурою діяльності та ієрархічною організацією особистості [101; 122; 132].

Багато дослідників (В. О. Бодров, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімов та ін.) вказують на те, що в цілому професійне становлення особистості пов'язане з життєвим шляхом людини [67; 64; 26; 166; 159; 152].

Дослідниками пропонуються різні варіанти динаміки співвідношення і взаємовпливу професійного становлення та професійного розвитку з індивідуально-психологічними характеристиками фахівця.

Так, Л. М. Корнеєва вважає, що професійні досягнення людини можуть зумовлювати зростання її мотивації та самооцінки [70].

На думку Є. М. Борисова, виконання людьми професійних дій, що мають загальні ознаки, може призводити до формування у них подібних рис особистості [31].

В. О. Бодров, М. М. Глушач, Є. О. Клімов, А. К. Маркова, К.К. Платонов, Ю. П. Поваренков та інші автори стверджують, що професійний вибір може здійснюватися залежно від індивідуально-психологічних здібностей людини [26; 76; 108; 110; 155; 172].

Таким чином, підкреслюється взаємозв'язок особистісного і професійного розвитку, що уможливорює розгляд індивідуально-психологічних особливостей, як передумови вибору та успішного виконання професійної діяльності, які, у свою чергу, в ній розвиваються.

Питання професійного становлення та розвитку в межах вивчення професіоналізації фахівців різних спеціальностей розглядалися у працях А.М. Іноземцевої, Ю. М. Олійник, О. М. Никитіної, Д. В. Обориної й інших [117; 100; 38; 42; 164; 168].

Трудове життя дорослої людини можна представити у вигляді професійного циклу. Професійний цикл – змінювана послідовність періодів або етапів у житті працівника, що включає знайомство зі світом професій і професійний вибір, здобуття освіти і професійної підготовки, початок самостійної роботи і накопичування досвіду, просування службовими сходами і періоди подальшої професіоналізації.

Проблеми професіоналізації особистості в контексті виявлення сутності та етапів розглядалися К. О. Абульхановою-Славською, В.О. Бодровим, Е. Ф. Зеєром, Є. О. Клімовим, Г. В. Кудрявцевим, В.Д. Шадриковим та іншими [2; 26; 27; 64; 67; 76; 123; 151].

Аналіз численних визначень, представлених у вітчизняній і зарубіжній психології, дозволяє розглядати професіоналізацію, як цілісний безперервний процес розвитку особистості фахівця й професіонала, що починається з моменту вибору професії й закінчується з припиненням професійної діяльності.

Ефективність професіоналізації залежить від успішного проходження всіх її стадій, але особлива роль приділяється професійному навчанню, покликаному сприяти становленню людини, формуванню в неї професійно важливих якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

Навчання є специфічним видом діяльності, у якому мета зсунута відносно діяльності, для якої вона слугує підготовкою, тобто те, що в діяльності є передумовою, засобом, заходом її здійснення, у навчанні виступає, як мета. З цим зміщенням мети неминуче пов'язані і зміни мотивів [125].

С. Л. Рубінштейн вказує на існування двох видів навчання та двох видів діяльності, у результаті яких людина оволодіває новими знаннями та вміннями. Один з цих видів спрямований на оволодіння новими знаннями та вміннями. Інший призводить до оволодіння цими знаннями та вміннями, здійснюючи іншу мету. Навчання в цьому випадку – не самостійна діяльність, а процес, який здійснюється як компонент і результат іншої діяльності.

Особливе значення та місце в навчальній діяльності має активізація пізнавальної діяльності, формування потреби самостійно розширювати свій науковий кругозір, відпрацьовування навиків та вмінь творчо оволодівати своєю професією [46; 36; 30].

Діяльність курсантів/студентів є своєрідною за своєю метою та завданнями, змістом, зовнішніми та внутрішніми умовами, засобами, складностями, особливостями протікання психічних процесів, проявом мотивації. Психологічний зміст та структура курсантської/студентської діяльності мають специфічні особливості [54; 39; 40].

Дослідники особливостей діяльності курсантів/студентів [124; 10; 13; 55; 56; 58] виділяють такі особливості:

- ✓ своєрідність мети та результатів (підготовка до самостійної роботи, оволодіння знаннями, навичками, вміннями, розвиток особистісних якостей);
- ✓ особливий характер об'єкта вивчення (наукові знання, інформація про майбутню працю тощо);

- ✓ діяльність курсантів/студентів протікає в запланованих умовах (програми, строки навчання);
- ✓ особливі засоби діяльності – книги, лабораторне обладнання тощо;
- ✓ для діяльності курсантів/студентів характерна інтенсивність функціонування психіки, високе інтелектуальне напруження (складання іспитів, заліків, виконання контрольних робіт, захист курсових та дипломних робіт тощо).

У складних ситуаціях навчальної роботи можуть з'являтися деякі небажані зміни в діяльності:

- ✓ втрата внутрішньої організованості психічних процесів;
- ✓ зниження пам'яті;
- ✓ погіршення мислення;
- ✓ коливання ефективності, зниження точності практичних дій;
- ✓ зниження або втрата мети;
- ✓ ослаблення активності або зниження рівня працездатності;
- ✓ призупинка в навчанні, відмова або зрив.

Навчання на різних курсах характеризується власними специфічними властивостями [142].

Таким чином, діяльність курсантів/студентів у вищих навчальних закладах є складним процесом підготовки до самостійної професійної діяльності, розвитку та формування не тільки необхідних знань, навичок та вмінь, але й різних властивостей їх особистості.

Головною метою професійного навчання є формування і проектування особистості фахівця, який ефективно та успішно здійснюватиме трудову діяльність. Аналіз наведених у літературі підходів до вивчення «успішності діяльності» показує, що погляди різних авторів на передумови успішності професійної діяльності не збігаються.

Так, Б. М. Теплов указує на залежність успішності професійної діяльності від індивідуальних здібностей людини [118].

Є. О. Клімов вважає індивідуальний стиль діяльності найважливішим фактором успішності [67].

Розгляд різних підходів дозволяє віднести до факторів, що визначають успішність професійної діяльності, певну сукупність стійких особистісних утворень, до яких входять мотиви, здібності, характерологічні особливості, особливості системи саморегуляції й інших структур особистості, що визначають своєрідність її індивідуально-психологічних проявів.

У зарубіжній психології поряд із поняттями «професійний розвиток», «професіоналізація», «професійне становлення» використовується термін «кар'єра» [112; 160; 175].

Д. Супер, М. І. Бан та інші автори визначають кар'єру, як певну послідовність посад, які обіймає людина, що розвивається протягом трудової діяльності [173].

М. Б. Артур, Д. Т. Хол, Б. С. Лоуренс кар'єру зіставляють із «послідовністю трудових досвідів людини», «індивідуальним трудовим шляхом людини», «засобом досягнення мети і результатів у професійній діяльності» [146; 162; 157; 174].

Таким чином, незважаючи на деякі розходження в поняттях «кар'єра» і «професійний розвиток», у них відображається розвиток, прагнення до певних професійних досягнень, що дозволяє вважати їх спільномірними.

У найбільш популярній на цей час концепції D. Super подається опис стадій і етапів професійного розвитку, що різняться типовими завданнями. Як основний механізм професійного розвитку розглядається розвиток Я-концепції при співвіднесенні досвіду власних досягнень та особистісних проявів із соціальними вимогами, при ідентифікації зі значущими іншими і програнні різних соціальних ролей [173].

D. Super концептуалізував кар'єру у вигляді веселки, у якій кожна смуга кольорів позначає окрему життєву роль, пов'язану з кар'єрою. Ця модель професійного розвитку складається з п'яти стадій (відповідно, мети професійного розвитку) і може бути представлена в такому вигляді:

1. На стадії пробудження (дитинство й рання юність) за рахунок предметних і соціальних вимог й спонукань, що йдуть від родини та шкільного оточення, розвиваються основні професійно релевантні здібності, інтереси, оцінки, закладаються основи професійної Я-концепції.

2. На стадії дослідження (юнацький вік, рання дорослість) виникає необхідність вирішити в першу чергу такі завдання, як подальший розвиток і диференціація Я-концепції, кристалізація й спеціалізація професійних переваг, реалізація першого професійного рішення (вибору) у професійній або загальній (університетській) освіті або у професійній діяльності.

3. Стадія встановлення й консолідації починається, як правило, після завершення професійної освіти або через кілька років після цього (з кінця другого десятка до середини п'ятого). Характеризується локалізацією в обраній професії і зв'язуванням з нею, адаптацією власного життя і професійних цілей до реальних можливостей, професійною спеціалізацією, прагненням до такої професійної позиції, що сприймається як стабільна.

4. Стадія збереження характеризує прагнення захистити досягнутий раніше професійний статус, можливо, через протидію впровадженню нового у предметній сфері або обійманню керівної позиції. Чи буде цей період сполучений із продуктивною професійною діяльністю, чи буде фрустрація й падіння, залежить насамперед від взаємин з іншими й досягнутих дотепер успіхів у кар'єрі.

5. Період пенсіонерства пов'язаний з відходом із професійного життя, часто при цьому відбувається повернення до особистісної активності та оживлення професійних інтересів [173].

За уявленнями D. Super професійна кар'єра залежить від внутрішніх і зовнішніх факторів, таких як:

а) професійний вибір, заснований на реалістичній оцінці власних якостей, здібностей, інтересів, на урахуванні професійних та економічних умов і тенденцій суспільного розвитку;

б) професійна задоволеність, зумовлена перспективним співвіднесенням індивідуальної структури очікувань з професійними умовами діяльності, сприяє готовності до продовження кар'єри в цій галузі;

в) готовність до змін у собі в аспекті негативних впливів, що призводять до фрустрації;

г) погана перспектива підприємства сприяє зміні місця роботи;

д) недостатня готовність до змін підвищує фрустрацію й ризик зміни роботи;

е) імовірність зміни професії та непослідовність кар'єри підвищується для людей, що мають низький рівень професійної кваліфікації (ті, що належать до низьких соціальних верств, схильні змінювати професію, ті, що належать до високих соціальних верств, місце роботи) [173].

Е. Гінзберг на підставі власних досліджень виокремлює **три періоди професійного становлення особистості**.

Перший – передпубертальний період вибору професії здійснюється на підставі власної фантазії особистості (діти до 11 років життя).

Другий – період вибору в підлітковому віці (від 11 до 17 років життя). Цей період структуровано за особистісними ознаками на підперіоди, які стають основою професійного самовизначення:

- 1) підперіод зацікавлень;
- 2) підперіод здатностей;
- 3) підперіод ціннісних орієнтацій;
- 4) підперіод перехідний (комбінаторний).

Третій – період реалістичного вибору (від 17 років до ранньої дорослості). Його психологічно структуровано і поділено на три підперіоди:

- 1) розвідка (пошук професії);
- 2) кристалізація (визначення певної зони професійної діяльності);
- 3) спеціалізація (визначення конкретної професії) [146].

Теорії професійного становлення та професійного розвитку, що спираються на психологію прийняття рішень, основну увагу приділяють зіткненню людини із проблемними ситуаціями і процесу їх вирішення, який може бути представлений, наприклад, такими етапами:

- виникнення нової ситуації; пошук наявних альтернатив; оцінка альтернатив у аспекті мети (оцінка цінності успіху й неуспіху);
- антиципація престижу, винагороди або задоволення;
- висування критеріїв професійної кар'єри, складності виробничої діяльності, доступності освіти й робочих місць;
- вибір і реалізація найбільш адекватної альтернативи;
- узгодження рішення в аспекті соціальної динаміки [116].

Найбільш докладно в цій теорії були вивчені раціональні процеси прийняття рішень щодо кар'єри, однак у центрі уваги були швидше методи прийняття рішень, ніж їх наслідки.

У психоаналітичній традиції професійне становлення та професійний розвиток розглядаються як спроба – на основі взаємодії психологічних інстанцій «Воно», «Я», «Понад-Я» – вирішення емоційних конфліктів, що виникли у ранньому дитинстві при задоволенні первинних, організмичних потреб дитини (нарцисизм, агресія, еротика).

Наприклад, стверджується, що фіксація на потребі в агресії при її прямому задоволенні може призвести до вибору індивідом професії мисливця, при сублімативному (в умовах соціальних заборон) – до вибору занять батальним живописом, при орієнтації на Я-ідентичність (при ідентифікації з моральними нормами)– до вибору юридичних спеціальностей тощо [116].

Схожі установки відносно ранньої фіксації потреб (фіксується те, що фруструється) виявляються і в теорії професійного розвитку А. Роу [170].

Розвиток людини як професійної особистості досліджується К. Чарнецкі. Він дослідив сукупність суб'єктивних, об'єктивних, педагогічних і психологічних чинників професійного становлення та професійного розвитку особистості в їх єдності. До групи суб'єктивних чинників К. Чарнецкі віднесено біологічно й соціально зумовлені психологічні чинники. До групи об'єктивних чинників – соціальні, соціально-економічні, культурні умови суспільства, у яких існує, діє й розвивається особистість, а також політичні, економічні, технічні, суспільно-світоглядні чинники. Психологічна зумовленість професійного становлення та професійного розвитку особистості пов'язана з діапазоном її когнітивного поля, біологічно і соціально детермінованими здатностями (потребами, інтересами, ставленнями, мотивами, здібностями тощо). Педагогічні чинники професійного становлення та професійного розвитку особистості визначаються насамперед такими загальними умовами, як право на освіту, доступ до освіти, здійснення освітнього процесу тощо з подальшою конкретизацією і процесуальною деталізацією цих умов (методи навчально-виховної роботи, особистісне спрямування роботи тощо) [148].

Таким чином, становлення та розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості відбувається в нерозривному взаємозв'язку із професіогенезом людини, детермінує характер, особливості й рівень її професіоналізації та професійної кар'єри.

Рушійними силами професійного становлення та професійного розвитку є прагнення особистості до інтеграції в соціальний контекст і професійної самореалізації.

Механізми професійного становлення та професійного розвитку особистості пов'язані з її ціннісно-сисловою, мотиваційно-потребовою, емоційно-вольовою сферами та розвитком Я-концепції, співвіднесеної з особистим досвідом, соціальними вимогами, програванням різних соціальних ролей.

Ефективність процесу професіоналізації залежатиме від успішного про-

ходження людиною всіх її стадій, де особлива роль належить професійному навчанню, що лежить в основі розвитку фахівця.

1.3 Особливості професійної діяльності пожежних-рятувальників Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України

Необхідність виділення особливостей професійної діяльності обґрунтовується методологічними положеннями:

по-перше, С. Л. Рубінштейна про те, що з одного боку, лише в діяльності проявляються повною мірою властивості особистості, а з іншого боку, особистість постає, як сукупність внутрішніх умов, через які проходять всі зовнішні впливи. Останні дають той чи інший психічний ефект, переломлюючись через психічний стан суб'єкта [125];

по-друге, розумінням Б. Ф. Ломовим того, що саме в діяльності здійснюється розвиток психіки як цілого [85];

по-третьє, встановленою О. М. Леонтьєвим залежністю між формуванням і протіканням різних психічних процесів від змісту діяльності [82];

по-четверте, твердженням В. О. Бодрова [27], що якості особистості формуються не безпосередньо суспільними умовами життя, а через її діяльність у конкретних умовах.

Властивості особистості, які утворюються під час діяльності, включаються до структури її подальшої діяльності, зазнають у ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким і є структура особистості [69];

по-п'яте, згідно з К. К. Платоновим, особистість у цілому та її якості виявляються і формуються в діяльності [107].

Проаналізуємо діяльність підрозділів ОРС ЦЗ ДСНС України в цілому і пожежних-рятувальників зокрема.

Діяльність ОРС ЦЗ ДСНС України чітко регламентується *законодавчими та нормативно-правовими актами*: законом України «Про правові засади цивільного захисту» [62], постановою Кабінету Міністрів України «Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» [111], наказами МНС України «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України» [94], «Про затвердження Настанови з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового та начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту» [93], «Про введення в дію Тимчасового Статуту дій у надзвичайних ситуаціях (органи управління, аварійно-рятувальні підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Гасіння пожеж. Органи управління, пожежно-рятувальні підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту)» [96; 95], «Про затвердження Тимчасового порядку організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб МНС України» [97] тощо.

Відповідно до зазначених актів, ОРС ЦЗ ДСНС України – спеціальне воєнізоване формування, на яке покладається захист населення й територій від НС техногенного, природного й військового характеру, участь у заходах територіальної оборони, а також міжнародних рятувальних та інших гуманітарних операціях.

Основними функціями ОРС ЦЗ ДСНС України є організація захисту населення і територій від НС, надання невідкладної психологічної, медичної та іншої допомоги потерпілим; проведення невідкладних робіт із ліквідації наслідків НС та організація життєзабезпечення постраждалого населення; забезпечення постійної готовності сил і засобів цивільного захисту до запобігання НС та ліквідації їх наслідків.

*Професійна діяльність пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України є складним процесом, який відбиває основні властивості загального феномену діяльності, зокрема цілеспрямованість, предметність, перетворюючий і усвідомлений характер, детермінованість умовами служби. Вона в широкому розумінні є формою суспільної діяльності й має соціально-політичний характер. За допомогою цієї діяльності здійснюється протипожежний захист об'єктів, цивільний захист населення та територій від НС, надання допомоги людям. У цілому її зміст визначається трьома складовими: *запобігти, врятувати, допомогти.**

У більш вузькому розумінні діяльність пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України – це процес виконання фахівцями завдань служби, робота з пожежною та аварійно-рятувальною технікою, пожежно-технічним та аварійно-рятувальним обладнанням, несення оперативного чергування, ведення безпосередніх оперативних дій з ліквідації НС та їх наслідків, евакуація в безпечну зону та забезпечення першочергових потреб потерпілого населення, проведення рятувальних робіт на водних та гірських об'єктах, на об'єктах транспорту, робота в задимленому середовищі та в зоні дії високих температур, робота на висотах та від'ємних висотах.

Ця діяльність характеризується специфікою взаємин (суворістю субординації), необхідністю великого фізичного, морального та розумового напруження сил фахівців.

*На основі аналізу нормативно-правових актів та керівних документів ДСНС України (організаційна побудова, функціональне призначення пожежно-рятувальних підрозділів, посадові інструкції персоналу тощо) та відповідей експертів нами узагальнено та сформульовано *етапи професійної діяльності пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України та їх психологічний зміст* (див. табл. 1.3.1).*

На відміну від багатьох професій, у мирний час діяльність пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України протікає в умовах постійної загрози для життя. Так, лише у 2011 році сталося 53 нещасних випадки з особовим складом пожежно-рятувальних підрозділів під час виконання професійних обов'язків.

Основні травмуючі фактори професійної діяльності пожежних-рятувальників за останні 10 років наведені в таблиці 1.3.2.

Таблиця 1.3.1 – Основні етапи професійної діяльності пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України та їх психологічний зміст

Етапи професійної діяльності	Психологічний зміст етапів професійної діяльності
1. Чергування (очікування виклику)	<ul style="list-style-type: none"> – Осмислити, логічно переробити, класифікувати отриману інформацію. – користуватися знаннями керівних та нормативних документів ДСНС України; – формувати та підтримувати професійно важливі психологічні якості; – володіти навичками роботи з аварійно-рятувальним озброєнням; – відповідальність; – самоконтроль; – виявляти емоційно-вольову стійкість.
2. Збір, виїзд за тривоною та прямування до місця пожежі, аварії	<ul style="list-style-type: none"> – Реалізація моторних програм в умовах дефіциту часу й інформації; – низький рівень тривожності; – приймати інформацію в мовній та слуховій формах, аналізувати її; – чітко формулювати і стисло викладати власні думки під час доповіді.
3. Оперативна робота щодо гасіння пожежі, ліквідації аварії	<ul style="list-style-type: none"> – Урівноваженість та самовладання в умовах загрози особистій безпеці; – приймати інформацію в мовній, зоровій та слуховій формах, аналізувати її; – висока стійкість уваги в умовах перешкод; – прогнозувати зміни оперативної обстановки; – брати на себе відповідальність у складних ситуаціях; – проявляти рішучість, сміливість, витримку, ініціативність; – зберігати активність і високу працездатність в умовах втоми; – зберігати самовладання, зібраність, адекватне почуття самозбереження.
4. Повернення до місця постійної дислокації	<ul style="list-style-type: none"> – Чітко формулювати і стисло викладати власні думки під час доповіді; – проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки, змінювати стиль спілкування.
5. Чергування (робота після повернення в підрозділ, очікування виклику)	<ul style="list-style-type: none"> – Зберігати активність і високу працездатність в умовах втоми, що поглиблюється; – логічно мислити, чітко та лаконічно доводити інформацію; – відновлювати психічну рівновагу й індивідуально-психологічні характеристики; – закріплювати психічні реакції і психологічні характеристики особистості в межах індивідуальної норми.

Таблиця 1.3.2 – Основні фактори що траватимуть в професійній діяльності пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України (у %)

Рік	Фактори						
	Обвалення будівельних конструкцій, падіння предметів і матеріалів	Дія екстремальних температур	Падіння з висоти	Вибухи ємностей із горючими та легкозаймистими рідинами	Ушкодження електричним струмом	Дія отруйних речовин, газів, продуктів згоряння	Інші
2002	23,7	17	13,6	6,8	3,4	22	13,5
2003	46,9	18,7	6,3	6,3	3,1	0	18,7
2004	10	5	15	30	0	15	25
2005	14,8	3,7	18,5	7,4	7,4	26	22,2
2006	15,4	0	38,4	23,1	0	0	23,1
2007	18,5	3,7	14,8	0	0	44,5	18,5
2008	0	5	35	10	10	15	25
2009	13,6	9,2	22,7	13,6	4,6	22,7	13,6
2010	14,3	14,3	42,8	14,3	14,3	0	0
2011	27,6	0	3,4	13,8	0	41,4	13,8

Цілком очевидно, що згідно з діючими нормами, діяльність пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України належить до категорій важкої й дуже важкої (5-а та 6-а категорія важкості).

Результати дослідження А. Г. Снісаренка [136] дозволили встановити, що **особливостями професійної діяльності пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України є:**

- дефіцит часу й відсутність належної інформації, що необхідно для організації відповідних дій та прийняття відповідного рішення;
- невизначеність завдання у зв'язку з незвичністю і складністю просторового орієнтування в незнайомій місцевості;
- неперервність нервово-психічного напруження, що спричинено систематичною роботою в небезпечному середовищі (при високій температурі, шумі, високій густині диму, підвищеній вологості, обмеженій видимості тощо);
- постійна загроза життю і здоров'ю (можливі обвалення будівельних конструкцій, вибухи парів і газів тощо);
- емоційні та стресові розлади (винесення травмованих людей, загибель товариша по службі тощо);
- значні фізичні навантаження, що виникають внаслідок високого темпу роботи з рятування людей і гасіння пожеж, розбирання конструкцій, перенесення пожежно-технічного обладнання на значні відстані;

- труднощі, зумовлені необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі (у тунелях, підземних галереях, газопровідних і кабельних комунікаціях);
- неочікувані перешкоди, що ускладнюють виконання оперативного завдання;
- дискомфортний стан через перебування в бойовому одязі та спорядженні.

Аналіз результатів дослідження А. С. Куфлієвського [78] показує, що *функціональний стан пожежних-рятувальників під час чергування не відновлюється, відбувається безупинне нагромадження втоми, що зберігається на високому рівні до кінця чергування.*

За даними автора [78], розрахункова величина коефіцієнта втоми протягом доби коливається від 54 до 68 відносних одиниць, що свідчить про існування високої імовірності виникнення захворювань, формуванні реакцій, характерних для патологічного функціонального стану організму.

Зниження працездатності й нагромадження втоми у працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України спостерігалось А.С. Куфлієвським не тільки після гасіння пожеж чи ліквідації аварій, але й після практичних занять, господарських і допоміжних робіт. Аналіз добової динаміки працездатності без виїздів на пожежу (аварію), практичних занять, а також господарських і допоміжних робіт показав, що інтегральний показник рівня функціонального стану знижується до кінця чергування до мінус 0,35 балів. Це означає, що служба у варті навіть без виїзду на ліквідацію пожежі чи аварії протягом доби є навантаженням, що відчутно знижує боєздатність працівників пожежно-рятувальних підрозділів. Це пов'язано насамперед з необхідністю протягом чергування постійно бути готовим до виконання професійних дій в екстремальних умовах, що супроводжується високою емоційною напругою, яка мобілізує психофізіологічні резерви організму.

Крім того для пожежного-рятувальника характерна діяльність у режимі практично постійного хронічного очікування. Навіть, перебуваючи у стані оперативного спокою, фахівець повинен зберігати готовність до екстрених дій. Фактично – це є однією з форм монотонії, що може призвести до швидкого стомлення.

Практично неврахованим стресогеним фактором у службі пожежних-рятувальників залишається на сьогодні сигнал тривоги. Дослідження М.А. Кришталія [74] показує, що в перші 25-30 секунд після підйому за цим сигналом частота серцевих скорочень підвищується в середньому на 47 ударів за хвилину, а після прибуття до місця пожежі, аварії пульс може сягати навіть 150 ударів за хвилину. У таких умовах керівнику гасіння пожежі необхідно пам'ятати, що пожежний-рятувальник не зможе виконувати свою роботу, якщо частота його серцебиття досягне 180 ударів і більше за хвилину.

Оцінка психічного стану співробітників після ліквідації пожежі, наслідків аварій і стихійних лих показує, що значне число пожежних-рятувальників знаходиться в стані психічної дезадаптації [134; 23;29]. Цей стан характеризу-

ється вираженими порушеннями функцій енергозберігаючих систем організму, різних психічних процесів, а також проявами, властивими стану між нормою і захворюванням.

Ці розлади характеризуються млявістю, відчуттям шуму, важкості в голові, апатією, зниженим настроєм, психічним дискомфортом, почуттям внутрішньої напруженості, втоми, моторною загальмованістю. Вони вимагають проведення спеціальної психологічної корекції, яка дозволяє усунути ці розлади й попередити небажані наслідки.

Необхідно пам'ятати, що у випадках посилення астеничних проявів, приєднання депресивних розладів, дезадаптація може досягти рівня психогенних реакцій, які характеризуються тривожно-депресивним синдромом, що розвивається на тлі маловиражених соматичних захворювань. У цей період починають переважати особистісні характерологічні форми дезадаптації, розвиваються соматизовані депресії, психосоматичні захворювання, можуть декомпенсуватися органічні захворювання, формуватися патологічний розвиток особистості.

Таким чином, дослідження специфіки професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів ОРС ЦЗ ДСНС України показало, що тривалий вплив комплексу психогенних факторів служби може викликати значну деструкцію психічних і психофізіологічних характеристик стану фахівця, що, у свою чергу, веде до зниження ефективності його професійної діяльності.

1.4 Основні екзистенціальні проблеми у процесі професіогенезу фахівця пожежно-рятувального підрозділу ОРС ЦЗ ДСНС України

Зазвичай під терміном «екзистенціальні проблеми» більшість сучасних прихильників екзистенціальної психології розуміють проблеми, що пов'язані зі смыслом самого існування людини. У ході нашого дослідження під терміном «екзистенціальні проблеми» ми будемо мати на увазі всі існуючі ситуації прямої, опосередкованої та потенційної загрози життю та діяльності фахівця пожежно-рятувального підрозділу ОРС ЦЗ ДСНС України.

Тож, в загальному значенні *екзистенціальна проблема – це проблема, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта професійної діяльності в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних заходів, які можуть врятувати об'єкт від розвитку в нього професійних деструкцій.*

Основними факторами, які відрізняють екзистенціальні проблеми від інших ситуацій у житті пожежного-рятувальника, є їх незвичність, специфічність, новизна й те, що сама особистість не знає, як їй діяти.

В загальному вигляді всі екзистенціальні проблеми, які так чи інакше трапляються у процесі професіогенезу фахівця, можна розділити на дві групи: *реальні екзистенціальні проблеми* та *уявні екзистенціальні проблеми*, які, у свою чергу, складаються з декількох підгруп. Для наочності наводимо класифікацію екзистенціальних проблем у таблиці 1.4.1.

Таблиця 1.4.1 – Класифікація екзистенціальних проблем у процесі професіогенезу фахівця пожежно-рятувального підрозділу ОРС ЦЗ ДСНС України

Екзистенціальні проблеми	
Уявні екзистенціальні проблеми (ситуації, що пов'язані з абстрактною (вигаданою) загрозою або екзистенціальними страхами)	Реальні екзистенціальні проблеми (ситуації, що пов'язані з реально існуючими факторами загрози існуванню людини)
Ситуації, що пов'язані зі страхом простору (відкритого, замкнутого, темряви);	Надзвичайні ситуації (аварії, катастрофи, ДТП, стихійні лиха, тощо);
Ситуації, що пов'язані зі страхом перед часом (майбутнього, смерті);	Ситуації, що пов'язані зі здоров'ям особистості;
Ситуації, що пов'язані зі страхом перед життям (незрозумілим, таємничим, безглуздістю самого життя);	Втрата (смерть) близької і значущої людини;
Ситуації, що пов'язані зі страхом перед собою (втрата контролю над собою, божевілля).	Ситуації, що пов'язані з особистісним статусом у соціумі (втрата роботи, великі конфлікти, розірвання шлюбу тощо)

Розглянемо виділені нами в таблиці 1.4.1 екзистенціальні проблеми більш детально. Почнемо з уявних екзистенціальних проблем. Саме існування людини в матеріальному світі та усвідомлення кінця свого існування викликає появу особливого виду екзистенціальних проблем – екзистенціальних страхів, які запускають у дію систему механізмів психологічного захисту особистості. Екзистенціальні страхи – це особлива група страхів, які пов'язані не з якимись конкретними життєвими подіями певного індивіда, а самою сутністю існування людини. Тому ці страхи володіють ряд особливостей:

- по-перше, вони так чи інакше притаманні всім людям;
- по-друге, вони приховані у глибині підсвідомості й тому не завжди усвідомлюються людиною;
- по-третє, через свою глибинність і неконкретність вони не піддаються повному викоріненню.

Це, так би мовити, їх негативні сторони, які так чи інакше впливають на стиль життя, працездатність та самореалізацію людини в суспільстві. Високий рівень впливу цих страхів не дає особистості гармонійно розвиватися.

Але є й позитивні моменти в екзистенціальних страхах: з цими страхами можна довго жити, не відчуваючи їх негативного впливу, їх можна значно зменшити за допомогою прийомів раціональної або поведінкової терапії, знизивши їх рівень до прийнятних величин [140; 20; 22; 28].

Ситуації, що пов'язані зі страхом простору. Страх перед простором може приймати різні форми, з яких основними є страх перед замкненим або відкритим простором і страх темряви. На думку екзистенціальних психологів, у сутність людини закладено дві протилежні тенденції або спрямованості: прагнення до дослідження усього нового та непізнаного і страх перед недо-

слідженим. Гармонійне співіснування цих двох спрямованостей особистості дозволяє вивчати нові об'єкти, забезпечивши собі більш-менш безпечні умови дослідження.

Ситуації, що пов'язані зі страхом перед часом. Страх перед часом може набувати форми страху перед незнанням майбутнього і страху перед смертю. Страх перед неминучістю і невблаганністю часу також має декілька різних форм. У відносно «м'якому» вигляді – це страх перед невідомістю, яка чекає нас попереду. Це почуття зазвичай вщухає при звичному способі життя й загострюється в екстремальних ситуаціях війни, бізнесу або хвороби. Більш неприємною формою страху перед невблаганністю часу є страх смерті – почуття, яке повною мірою властиве тільки людям. Можна навіть сказати, що цей страх є платою за здатність людини прогнозувати своє життя й будувати плани на майбутнє.

Ситуації, що пов'язані зі страхом перед життям. Страх перед життям може набувати форми страху перед незрозумілістю й величезністю навколишнього світу, в якому доводиться жити, страху перед таємничими і загадковими явищами, а також страху перед безглуздістю життя. Лише людина серед усіх існуючих живих істот на Землі прагне пояснити всі явища з наукової точки зору, як-то кажуть, «розкласти все по поличках», і коли це не виходить, то виникає відчуття тривоги або страху перед незрозумілими речами. Напевно, кожна людина у своєму житті задається питанням: «Який сенс самого життя?» І, не знайшовши чіткої відповіді, людина потрапляє під вплив негативних емоцій, які діють на різні сторони її життєдіяльності.

Ситуації, що пов'язані зі страхом перед собою. Страх перед собою набуває таких форм, як нерозуміння себе, своїх підсвідомих думок, страх перед своїми можливими вчинками або страх втратити контроль над собою, зійти з розуму. Як не дивно, але найменш вивченим для людини протягом життя залишається власний внутрішній світ. З цим фактом інколи досить важко миритися, адже ми не розуміємо, хто ми є насправді, чого саме можна від нас самих очікувати, і в деяких життєвих ситуаціях ми лякаємося власної сутності, своїх думок або поведінки. Виходить, що ми можемо вивчити та зрозуміти закономірності життя Всесвіту, а не самих себе.

Усі реальні екзистенціальні проблеми мають одну загальну умову: вони так чи інакше ставлять під загрозу існування людини як живої істоти. Їх небезпечні фактори загрози мають матеріальне походження та впливають на людину більше, ніж уявні.

Будь-яка надзвичайна ситуація не лише одночасно забирає життя в багатьох людей, а й ставить під загрозу життя інших людей (працівників рятувальної служби, правоохоронців, медиків, родичів постраждалих тощо), адже якийсь час вони знаходяться в осередку лиха, де їм необхідно виконувати безліч дій. Коли рятувальник, знаходячись в осередку лиха, бачить розруху, трупи інших людей, коли чує стогін та благання про допомогу, відбувається усвідомлення людської «малості», неможливості зарадити ситуації повною мірою. Це пригнічує людську самооцінку, особистість людини та викликає

негативні думки, відчуття та стани. Тож деякі надзвичайні ситуації залишають «душевні» рани назавжди в серцях не лише рятувальників, а й усього населення в цілому.

Ситуації, що пов'язані зі здоров'ям особистості, також викликають безліч негативних емоцій як у самої людини, так і в її оточення. Незрозумілість змін, що відбуваються в організмі, викликають занепокоєння. У такі моменти людина усвідомлює імовірність настання смерті, і це її пригнічує.

Втрата (смерть) близької людини. Напевно, смерть ніколи не стане звичною справою в житті людини, вона також залишає болісний відбиток на її емоційному стані, а інколи й зовсім змінює весь уклад життя.

Ситуації, що пов'язані з особистісним статусом у соціумі. Оскільки людина є соціальною істотою, то стереотипи та закони соціуму завжди будуть впливати на її внутрішній світ. Негаразди у плані соціального становлення особистості можуть означати для неї смерть, як об'єкта суспільного життя.

Якщо для звичайної людини ситуації реальної екзистенціальної проблеми у вигляді надзвичайної ситуації є одиночними випадками індивідуального досвіду, які інколи можуть виникнути в її житті, то для працівників ризиконебезпечних професій, зокрема працівників пожежно-рятувальної служби ОРС ЦЗ ДСНС України, – це частина умов праці, від яких неможливо сховатися. Тож з часом пожежні-рятувальники пристосовуються до складних умов праці, які завдають їм менше шкоди, ніж звичайним пересічним людям, викликають менше емоційних переживань та травм. Такі перетворення в особистості прийнято називати професійною деформацією, яка зазвичай має негативний характер.

Якщо звичайні люди будь-яку надзвичайну ситуацію техногенного або природного характеру вважають вкрай небезпечною для їх життя, то пожежні-рятувальники такими називають лише деякі з них. Провівши попереднє опитування працівників пожежно-рятувальної служби ОРС ЦЗ ДСНС України щодо небезпечності надзвичайних ситуацій різного походження, ми отримали такі дані: пожежні-рятувальники найбільш загрозливими для життя вважають великі пожежі та вибухи на артилерійських складах Міністерства Оборони України.

Саме ці ситуації є, на думку пожежних-рятувальників, найбільш небезпечними для власного життя та здоров'я та викликають більш сильні відчуття тривоги та страху.

Висновки за розділом

1. На тлі загальнолюдських фізичних і психічних особливостей у кожної людини помітно виділяються притаманні лише їй індивідуальні властивості, які значною мірою визначають поведінку, діяльність та життя в цілому.

Вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості передбачає врахування потрійності визначення людської індивідуальності:

– по-перше, неповторна своєрідність суб'єктивного світу людини;

– по-друге, цілісність індивідуальності, як такої системи, що саморозвивається з притаманними їй інтегральними ефектами (адаптивністю, оптимальністю, результативністю, компенсаторністю);

– по-третє, відмінності, що об'єктивно реєструються між людьми (індивідуальні, типологічні, групові).

2. Становлення та розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості відбувається в нерозривному взаємозв'язку із професіогенезом людини, детермінує характер, особливості й рівень її професіоналізації та професійної кар'єри.

Професіогенез є цілісним безперервним процесом розвитку особистості фахівця й професіонала, що починається з моменту вибору професії і закінчується з припиненням професійної діяльності.

Ефективність професіогенезу залежить від успішного проходження всіх його стадій, але особлива роль приділяється професійному навчанню, покликаному сприяти становленню людини, формуванню в неї професійно важливих якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

3. Професійна діяльність пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України є складним процесом, який відбиває основні властивості загального феномену діяльності, зокрема цілеспрямованість, предметність, перетворюючий і усвідомлений характер, детермінованість умовами служби. Вона в широкому розумінні є формою суспільної діяльності й має соціально-політичний характер. За допомогою цієї діяльності здійснюється протипожежний захист об'єктів, цивільний захист населення та територій від НС, надання допомоги людям. У цілому її зміст визначається трьома складовими: запобігти, врятувати, допомогти.

Особливостями професійної діяльності пожежних-рятувальників ОРС ЦЗ ДСНС України є:

– дефіцит часу й відсутність належної інформації, що потрібна для організації необхідних дій та прийняття відповідного рішення;

– невизначеність завдання у зв'язку з незвичністю і складністю просторового орієнтування в незнайомій місцевості;

– неперервність нервово-психічного напруження, що спричинено систематичною роботою в небезпечному середовищі (при високій температурі, шумі, високій густині диму, підвищеній вологості, обмеженій видимості тощо);

– постійна загроза життю і здоров'ю (можливі обвалення будівельних конструкцій, вибухи парів і газів тощо);

– емоційні та стресові розлади (винесення травмованих людей, загибель товариша по службі тощо);

– значні фізичні навантаження, що виникають внаслідок високого темпу роботи з рятування людей і гасіння пожеж, розбирання конструкцій, перенесення пожежно-технічного обладнання на значні відстані;

– труднощі, зумовлені необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі (у тунелях, підземних галереях, газопровідних і кабельних комунікаціях);

– неочікувані перешкоди, що ускладнюють виконання оперативного завдання;

– дискомфортний стан через перебування в бойовому одязі та спорядженні.

4. Під екзистенціальною проблемою у професійній діяльності пожежного-рятувальника розуміється така проблема, яка ставить під сумнів подальше існування фахівця в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних заходів, які можуть врятувати від розвитку в нього професійних деструкцій.

Основними факторами, які відрізняють екзистенціальні проблеми від інших ситуацій у житті пожежного-рятувальника, є їх незвичність, специфічність та новизна.

РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Організація емпіричного дослідження

З метою реалізації мети та завдань монографії нами було сплановано та проведено комплексне емпіричне лонгітюдне дослідження. Лонгітюдне дослідження — це дослідження, в якому застосовується метод відслідковування одних і тих самих випробуваних протягом тривалого часу. У цьому випадку можна отримати дані, статистичне співставлення яких дозволить зробити деякі висновки щодо особливостей динаміки явищ, які досліджуються.

Наше дослідження виконувалось у декілька етапів.

Першим етапом дослідження стало детальне та всебічне вивчення проблеми професіогенезу фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, проблем їх професійного становлення та досягнення ними вершин професіоналізму. На цьому ж етапі було визначено мету й завдання дослідження та проведено аналіз літературних джерел з цієї проблематики.

На *другому етапі* було підібрано адекватні психодіагностичні методи й методики та проведено емпіричне дослідження трансформаційних змін особистісних особливостей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів, які змінюються під впливом екзистенціальних проблем професійної діяльності рятувальників.

На *третьому етапі* узагальнено отримані результати, які в подальшому було піддано статистичному аналізу. Також на цьому етапі було систематизовано дані про особливості трансформаційних змін, які відбуваються в межах особистісних сфер рятувальників. Отриману інформацію було систематизовано, зроблено висновки, здійснена апробація та впровадження основних результатів дослідження.

2.2 Характеристика груп досліджуваних

На початковому етапі роботи в дослідженні взяли участь 94 курсанти факультету пожежної безпеки Національного університету цивільного захисту України. Дослідження тривало протягом 5 років з 2004 по 2009 роки. Заміри особливостей змін особистісних характеристик проводились кожного року (з 1 по 5 курс).

Також взяли участь 68 фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, куди після випуску були розподілені курсанти НУЦЗУ, які протягом п'яти років брали участь в нашому дослідженні. Тестування за їх участю тривало з 2009 року по 2012 роки.

Поряд з проведенням цього дослідження та у відповідності до означених екзистенціальних проблем нами було реалізовано заміри виразності основних індивідуально-психологічних характеристик на кожному з етапів їх подолання.

Проведений аналіз специфічних особливостей професійної діяльності фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України показав наявність певних професійних криз на шляху їх професійного становлення, які зумовлюються своєрідними екзистенціальними проблемами різного змісту. Проведене дослідження дозволило нам серед низки зазначених проблем виокремити три найбільш значущі та впливові, які дійсно можуть зумовлювати трансформаційні зміни в основних сферах особистості.

Ми припускаємо, що *на динаміку особистісних змін в першу чергу впливають професійні події, які безпосередньо пов'язані з екзистенціальними проблемами професійної діяльності особистості, а саме:*

1) **перша подія** — 2-й курс навчання, коли курсанти вперше заступають на чергування до навчальної пожежної частини, яка здійснює реальні виїзди на ліквідацію пожеж у місті Харкові разом з пожежно-рятувальними підрозділами ГУ ДСНС України в Харківській області;

2) **друга подія** — перші дні самотійної роботи — перебування на посаді начальника караулу (зміна соціальної ролі, початок самотійної професійної діяльності, відповідальність не тільки за себе, а й за підлеглих);

3) **третя подія** — перший досвід з організації та проведення робіт з ліквідації наслідків великомасштабної пожежі в якості начальника караулу.

У нашому випадку стаж професійної діяльності та кількість надзвичайних ситуацій, у ліквідації яких фахівець взяв участь, не були важливими. Ми виходили з того, що існують обов'язкові умови становлення, через які потрібно пройти фахівцю, щоб стати професіоналом пожежно-рятувальної справи. Саме тому нас цікавили основні сходинки (кризи) професійного становлення людини як професіонала.

В якості особистісних характеристик, які є динамічними за своєю суттю та які можуть змінюватися під впливом певних факторів, ми виокремили:

- емоційно-вольову сферу;
- ціннісно-сміслову сферу фахівця;
- мотиваційно-потребову сферу пожежного-рятувальника;
- Я-концепцію працівника ДСНС.

Саме ці компоненти можна представити **психологічною основою розвитку професійної компетентності фахівця.**

Характер динаміки зазначених індивідуально-психологічних особливостей дозволить судити про прогресивний або регресивний характер професійного розвитку пожежного-рятувальника.

Перший вид професійного розвитку сприятиме високому рівню професіоналізму рятувальника, а регресивний характер професійного розвитку стане умовою розвитку професійної деформації особистості або чинником незадоволеності фахівця власною професією (неадекватна професійна ідентифікація, що може призвести до звільнення фахівця з ДСНС).

2.3 Характеристика методів дослідження

Для реалізації поставлених завдань нами було використано низку психодіагностичних методик.

З метою збору біографічних даних випробуваних нами застосовувалося *анкетування*. Основні блоки анкети склали питання, які дозволили вивчити особливості сприйняття випробуваних власної професії, визначити вектор їх професійної спрямованості та ієрархію мотивів професійної діяльності.

Методика діагностики особливостей структури темпераменту В. М. Русалова. Цей опитувальник застосовується для вирішення наукових та науково-практичних завдань, що пов'язані з оцінюванням індивідуально-психологічних особливостей людини.

Методика розроблена на основі моделі темпераменту, враховує той факт, що поведінка людини характеризується двома принципово різними аспектами прояву: предметно-діяльнісного та комунікативного.

За допомогою цієї методики кількісно оцінено такі властивості темпераменту людини, як ергійність, пластичність, темп, емоційність.

Перша шкала – предметна ергійність. Включає питання про рівень потреби в засвоєнні предметного світу, прагнення до діяльності, потяг до розумової та фізичної праці, ступінь залучення до трудової діяльності.

Друга шкала – соціальна ергійність. Містить питання про рівень потреби в соціальних контактах, про жагу до засвоєння соціальних форм діяльності, прагнення до лідерства, про товариськість та про залучення до соціальної діяльності.

Третя шкала – пластичність. Включає питання про ступінь легкості (важкості) переключення з одного предмету діяльності на інший, швидкість переходу з одних способів мислення на інші, в процесі взаємодії з предметним середовищем, потягу до різноманітності форм предметної діяльності.

Четверта шкала – соціальна пластичність. Складається з запитань, спрямованих на виявлення ступеня легкості (важкості) переключення в процесі спілкування з одією людиною на іншу, схильності до різноманіття комунікативних програм, до різноманітної кількості готових (неусвідомлюваних, імпульсивних) форм соціального контакту.

П'ята шкала – швидкість або темп. Включає запитання про швидкість виконання окремих операцій, швидкість окремих моторно-рухових актів при виконанні предметної діяльності.

Шоста шкала – соціальний темп. спрямована на виявлення швидкісних характеристик мовно-рухових актів у процесі спілкування (швидкість мовлення при спілкуванні).

Сьома шкала – емоційність. Складається з запитань, що оцінюють емоційну чутливість до неспівпадіння між задуманими, очікуваними, спланованими та реальними результатами предметної дії, чутливості до невдач на роботі.

Восьма шкала – соціальна емоційність. Охоплює питання, що стосуються емоційної чутливості в комунікативній сфері: чутливість до невдач у спілкуванні, до оцінки оточуючих людей.

Методика визначення рівня суб'єктивного контролю особистості (Є. Ф. Бажин Є. А. Голинкіна, А. М. Еткінд). Рівень суб'єктивного контролю може бути віднесений до однієї з найважливіших характеристик самосвідомості, яка визначає особливості поведінкових реакцій в широкому спектрі соціальних взаємодій. Ця характеристика проявляється через почуття відповідальності, рівень активності та ступінь впливу на життєві обставини. Виділяють два полярних типи локалізації локусу контролю; а саме: інтернальний та екстернальний. У першому випадку людина вважає, що події, які виникають у житті перш за все залежать від її особистої компетентності, цілеспрямованості, здібностей та детерміновані її власною життєвою активністю та зусиллями. У другому випадку людина переконана, що її успіхи та невдачі визначаються діями зовнішніх обставин, випадковістю, долею, а також діями інших людей.

Вченими Бажиним Є. Ф., Голинкіною С. А., Еткіндом А. М. встановлено, що належність людини до того чи іншого типу локалізації контролю чинить вплив на характеристики її психіки та поведінки [1]. Опитувальник РСК вимірює не тільки сукупний показник інтернальності-екстернальності, але й приватний відносно наступних сфер реальності (досягнень, невдач, сімейних стосунків, виробничих стосунків, між особистісних стосунків, здоров'я та хвороби).

Поряд з цим нами було використано комплекс методів, які були підібрані для діагностики змін індивідуально-психологічних якостей фахівців-пожежних в межах кожної зі сфер особистості.

1) Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні Я-концепції особистості була використана:

Методика дослідження самовідношення «МДС» (С. Р. Пантелєєв) – призначена для виявлення структури самовідношення особистості, а також вираженості його окремих компонентів: закритості, самовпевненості, самокерування, самоцінності, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності і самозвинування.

Самовідношення розглядається в контексті уявлень особистості про сенс «Я» як вираження сенсу «Я», як узагальнене відчуття на адресу власного «Я». В основу розуміння самовідношення покладена концепція самосвідомості В. В. Століна, який виділяв три виміри самовідношення: симпатію, повагу, близькість. Методика припускає індивідуальне та групове застосування без обмеження часу.

Інтерпретація показників здійснюється в залежності від їх вираженості за такими шкалами:

1. Шкала «Закритість» визначає переважання однієї з двох тенденцій: конформності, вираженої мотивації соціального схвалення, або критичності, глибоко усвідомлення себе, внутрішньої чесності та відкритості, розуміння себе.

2. Шкала «Самовпевненість» виявляє самоповагу, ставлення до себе, як до впевненої, самостійної, вольової і надійної людини, яка знає, що їй є за що себе поважати.

3. Шкала «Самокерування» відображає уявлення особистості про основне джерело власної активності, результатів і досягнень, про основу розвитку власної особистості, підкреслює домінування власного «Я», або зовнішніх обставин.

4. Шкала «Відображене самовідношення» характеризує уявлення суб'єкта про здатність викликати в інших людей повагу, симпатію. При інтерпретації необхідно враховувати, що шкала не відображає істинного змісту взаємодії між людьми, це лише суб'єктивне сприйняття сформованих відносин.

5. Шкала «Самоцінність» передає відчуття цінності власної особистості й передбачувану цінність власного "Я" для інших.

6. Шкала «Самоприйняття» дозволяє судити про вираженість почуття симпатії до себе, злагоди зі своїми внутрішніми спонуканнями, прийняття себе таким, який є, незважаючи на недоліки і слабкості.

7. Шкала «Самоприв'язаність» виявляє ступінь бажання змінюватися відносно до матеріального стану.

8. Шкала «Внутрішня конфліктність» визначає наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, вираженість тенденцій до самовивчення й рефлексії.

9. Шкала «Самозвинувачення» характеризує вираженість негативних емоцій на адресу свого «Я».

2) Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні емоційно-вольової сфери особистості було використано такі методики:

– **Особистісний опитувальник «SACS»** призначений для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки (стрес-долаючої поведінки), як типів реакцій особистості людини в подоланні стресових ситуацій. Опитувальник містить 54 твердження, кожне з яких обстежуваний оцінює за 5-ти бальною шкалою. Відповідно до ключа підраховується сума балів за кожним рядком. Сума балів відбиває ступінь переваги тієї чи іншої моделі поведінки в складній (стресогенній) ситуації.

Опитувальник містить дев'ять моделей копінг-поведінки: асертивні дії; вступ до соціального контакту; пошук соціальної підтримки; обережні дії; імпульсивні дії; уникання; маніпулятивні (непрямі) дії; асоціальні дії; агресивні дії.

Аналіз результатів проводиться на підставі зіставлення даних конкретної людини за кожною з субшкал із середніми значеннями моделей подолання в досліджуваній (професійній, віковій та ін.) групі. У результаті порівняння індивідуальних і середньогрупових показників робиться висновок про подібність або розходження копінг-поведінки індивіда щодо досліджуваної категорії людей.

Методика «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер. Адаптований варіант

Т. Л. Крюкової) [119]. Ця методика спрямована на вивчення особливостей поведінки особистості в ситуації стресу. Адаптований варіант включає перелік заданих реакцій на стресові ситуації й націлений на визначення домінуючих копінг-стресових поведінкових стратегій.

Досліджуваним подаються можливі реакції людини на різні важкі або стресові ситуації. Їм необхідно відзначити, як часто вони поведуться подібним чином у важкій стресовій ситуації, та поставити відповідну цифру у бланку відповідей.

При обробці результатів сумуються бали, поставлені досліджуваними, та співвідносяться з ключем до методики. Вивчаються такі види копінгу:

- орієнтований на вирішення завдання;
- орієнтований на емоції;
- орієнтований на уникнення;
- відволікання;
- соціальне відволікання.

При підрахуванні результатів ми отримуємо дані про вираженість певної копінг-стратегії в особистості та за допомогою цього визначаємо особливості поведінки людини в ситуації стресу.

Таким чином, використовуючи цю методику, можливо виявити особливості поведінки фахівців у стресовій ситуації. Також вона дозволяє оцінити види копінг-поведінки, яка домінує при подоланні ними стресових ситуацій.

– *Методика дослідження рівня тривожності Дж. Тейлора (в адаптації Т.А. Немчинова)*. Призначена для вимірювання проявів тривожності. Опубліковано Дж. Тейлор у 1953 році.

Шкала складається з 50 тверджень, на які обстежуваний повинен відповісти «так» чи «ні». Твердження відбиралися з набору тверджень Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника (ММРІ). Вибір пунктів для тесту здійснювався на основі аналізу їх здатності розрізняти осіб з «хронічними реакціями тривоги». Для проведення тестування відводиться приблизно 15-30 хв. Для зручності використання кожне твердження пропонується випробуваному на окремій картці. Адаптований варіант методики доповнено шкалою брехні, що дозволяє судити про демонстрацію та нещирість у відповідях.

– *Методика «Дослідження тривожності» (Ч. Д. Спілберг. Адаптований варіант Ю. Л. Ханіна)*. Спрямована на виявлення особливостей особистісної та ситуаційної тривожності. Більшість відомих методів дозволяє вивчати тривожність взагалі, не беручи до уваги ситуаційні зміни, вплив на особистість зовнішніх факторів, особливості реакції особистості на зазначені фактори. Цей метод дозволяє більш повно та всебічно проаналізувати особливості тривожності особистості, порівняти рівні вираженості ситуаційної та особистісної тривожності. Отримані результати можна використовувати у процесі підбору психологічних методів корекції емоційного стану особистості.

– *Копінг-тест (Р. Лазаруса)*. Методика призначена для виявлення копінг-механізмів, засобів подолання труднощів у різних сферах психічної дія-

льності, копінг-стратегій. Опитувальник вважається першою стандартною методикою в галузі вимірювання копінга. Методика була розроблена Р. Лазарусом і С. Фолкман у 1988 році, адаптована Т. Л. Крюковою, Є.В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою у 2004 році. Теоретичними основами методики є положення про те, що завдання подолання негативних життєвих обставин полягає в тому, щоб або подолати труднощі, або зменшити їх негативні наслідки, або уникнути цих труднощів, або витерпіти їх. Основними шкалами, за якими проводиться діагностування є такі:

1. Конфронтаційний копінг. Агресивні зусилля щодо зміни ситуації. Передбачає певну ступінь ворожості й готовності до ризику.
2. Дистанціювання. Когнітивні зусилля відокремитися від ситуації і зменшити її значимість.
3. Самоконтроль. Зусилля з регулювання своїх почуттів і дій.
4. Пошук соціальної підтримки. Зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки.
5. Прийняття відповідальності. Визнання своєї ролі у проблемі з супутнім напрямом спроб її вирішення.
6. Втеча-уникнення. Уявне прагнення й поведінкові зусилля, спрямовані на втечу або уникнення проблеми.
7. Планування вирішення проблеми. Довільні проблемно-сфокусовані зусилля щодо зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми.
8. Позитивна переоцінка. Зусилля зі створення позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості. Включає також релігійний вимір.

– **Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки – ССП-98» (В.І. Моросанова)** – для вивчення стилю саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів. Методика складається з типових тверджень, що характеризують особливості поведінки особистості в різноманітних ситуаціях. За допомогою цієї методики можна виявити індивідуальний профіль різноманітних регуляторних процесів та рівень розвиненості загальної саморегуляції.

Опитувальник складається з 46 тверджень, що входять до складу шести шкал: планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, гнучкості та самостійності. Структура методики є такою, що ряд тверджень входить одразу до складу двох шкал, у зв'язку з тим, що їх можна віднести до характеристики як регуляторного процесу, так і властивостей регуляції.

Шкала «Планування» характеризує індивідуальні особливості визначення та утримання мети, рівень сформованості у людини усвідомленого прагнення до планування діяльності. Високі показники за цією шкалою говорять про наявність сформованої потреби у суб'єкта в усвідомленому плануванні діяльності; плани в такому випадку є реалістичними, деталізованими, стійкими та ієрархічними, мета розробляється самостійно. У досліджуваних з низькими показниками за цією шкалою потреба у плануванні розвинена недостатньо, плани дуже часто змінюються, мета дуже рідко реалізується. Такі досліджувані воліють не замислюватися над своїм майбутнім.

Шкала «Моделювання» дозволяє діагностувати індивідуальну розвиненість уявлень про систему зовнішніх та внутрішніх значущих умов, ступінь їх усвідомленості, деталізованості та адекватності. Досліджувані з високими показниками за цією шкалою схильні виділяти значущі умови досягнення мети, як в умовах сьогодення, так і в майбутньому. Це проявляється в адекватності програм дій планам дій, відповідності результатів поставленим завданням. В умовах обставин, що різко змінюються, такі досліджувані здатні гнучко змінювати модель значущих умов та програму дій. У досліджуваних з низькими показниками за цією шкалою спостерігається слабка сформованість внутрішніх умов та зовнішніх обставин, що проявляється в фантазуванні, яке може супроводжуватися різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації. У таких особистостей часто виникають труднощі у визначенні мети та програми дій, адекватних ситуації, вони не завжди реагують на зміни в ситуації, що також призводить до невдач.

Шкала «Програмування» діагностує індивідуальну розвиненість усвідомленого програмування людиною своїх дій. Високі показники за даною шкалою говорять про сформовану потребу обмірковувати засоби реалізації своїх дій та поведінку для досягнення поставленої мети, деталізованості та розгорнутості програм. Програми розробляються самостійно, вони гнучко змінюються в нових умовах та є стійкими в ситуації виникнення перешкод. Якщо отримані дані не відповідають меті, проводиться корекція програми дій до отримання бажаної для суб'єкта успішності. Низькі показники за шкалою програмування говорять про невміння та небажання суб'єкта продумувати послідовність своїх дій, такі фахівці часто зустрічаються з неадекватністю отриманих результатів меті діяльності та при цьому не вносять змін до програми дій, діють за принципом спроб та помилок.

Шкала «Оцінювання результатів» – характеризує індивідуальну розвиненість та адекватність оцінки досліджуваними самих себе та результатів своєї діяльності й поведінки. Високі показники за цією шкалою свідчать про розвиненість та адекватність самооцінки, сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки успішності досягнення результатів. Суб'єкт адекватно оцінює як сам факт розходжень отриманих даних з метою діяльності, так і чинники цього. За низьких показників за цією шкалою досліджуваний не помічає своїх помилок, не критичний до своїх дій. Суб'єктивні критерії успішності недостатньо стійкі, що призводить до погіршення якості результатів за збільшення обсягу роботи, погіршення стану або виникнення зовнішніх труднощів.

Шкала «Гнучкість» діагностує рівень сформованості регуляторної гнучкості, тобто здатності перебудовувати систему саморегуляції у зв'язку зі змінами зовнішніх та внутрішніх умов. Досліджувані з високими показниками за цією шкалою демонструють пластичність всіх регуляторних процесів. При виникненні непередбачуваних обставин вони легко перебудовують свої плани та програми дій і поведінки, здатні швидко оцінити зміни значущих умов та перебудувати програму дій. При виникненні неузгодженості в отриманих даних

своєчасно оцінюють чинники цього та корегують регуляцію. Гнучкість регуляторики дозволяє адекватно реагувати на швидкі зміни подій та успішно вирішувати завдання в ситуації ризику. Обстежувані з низькими показниками за цією шкалою в умовах динамічної обстановки почуваються невпевнено, важко пристосовуються до змін в житті, у обстановці. У таких умовах, незважаючи на сформованість процесів регуляції, вони не здатні адекватно реагувати на ситуацію, швидко та своєчасно спланувати діяльність і поведінку, розробляти програму дій, виділяти значущі умови, оцінювати неузгодженість результатів з метою діяльності та вносити правки. У результаті в таких досліджуваних виникають регуляторні збої і, як наслідок, неуспіх при виконанні завдань.

Шкала «Самостійність» характеризує розвиненість регуляторної автономності. Наявність високих показників свідчить про автономність у організації активності людини, її здатність самостійно планувати діяльність та поведінку, організовувати роботу задля досягнення поставленої мети, контролювати хід її виконання, аналізувати та оцінювати як поточні, так і кінцеві результати діяльності. Досліджувані з низькими показниками за цією шкалою залежать від оцінок оточуючих, плани та програми дій розробляються несамостійно, такі досліджувані часто некритично ставляться до порад оточуючих. За відсутності допомоги в таких людей можуть виникати регуляторні збої.

Опитувальник у цілому працює, як єдина шкала «Загальний рівень саморегуляції», який характеризує загальний рівень сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності людини.

3) Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні ціннісно-сміслової сфери особистості було використано такі методи:

– **Методика дослідження ціннісних орієнтацій (МДЦО) М. Рокича** базується на прямому ранжуванні списків цінностей. Списки складено відповідно до двох класів цінностей, які містять:

- 1) конкретну мету, яку треба реалізувати – цінність-мету;
- 2) конкретні якості особистості, які потрібно використати для досягнення мету (цінності-засоби).

М. Рокич визначає розбіжності між термінальними та інструментальними цінностями таким чином: термінальні цінності відбивають думку людини в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб її реалізувати; інструментальні цінності відбивають думку про те, що певний характер дій або якість особистості є переважною в конкретній ситуації. Міжособистісні стосунки багато в чому визначаються ступенем співпадіння ціннісних орієнтацій.

Пропонована методика дозволяє виявити особливості спрямованості особистості та її характерологічні риси. Саме це за допомогою побудованої ієрархії цінностей дозволить судити про особистісні особливості досліджуваних. Перевагою методики є її універсальність, економічність у проведенні та обробці результатів, а також гнучкість – можливість змінювати як стимуль-

ний матеріал, так і інструкції. При аналізі результатів необхідно звернути увагу на групування цінностей у конкретні блоки в ієрархії.

Стимульним матеріалом методики М. Рокича є два списки по 18 цінностей – термінальні й інструментальні – з коротким описом змісту кожної. Ці списки вивчені шляхом виключення синонімічних форм з більш об'ємних переліків, які формувалися в ході аналізу інтерв'ю та літературних даних (для термінальних цінностей) і лінгвістичного аналізу (для інструментальних цінностей).

Адаптація тесту М. Рокича на російську мову була виконана А. Гоштаутасом, А. А. Семеновим та В. А. Ядовим. Культурна специфіка зумовила необхідність зміни формулювання деяких цінностей (в основному термінальних).

– *Опитувальник термінальних цінностей (ОТеЦ) І. С. Сеніна* заснований на двох припущеннях:

1) життєві сфери, які представлені в житті кожної людини, мають для різних людей різний ступінь значущості;

2) у кожній з них реалізуються різноманітні для кожної людини бажання та прагнення, які й є одним з компонентів її особистості.

Основою для розробки наведеного опитувальника стало теоретичне положення М. Рокича. Основним діагностичним конструктом методики є термінальні цінності, які розуміються як переконання людини в перевазі однієї життєвої мети над іншою. Перелік термінальних цінностей, що вивчаються за допомогою опитувальника, складається з 8 типів:

1) власний престиж – досягнення власного визнання в суспільстві шляхом виконання певних соціальних вимог;

2) високе матеріальне становище – звернення до факторів матеріального добробуту, як до головного сенсу існування;

3) креативність – реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінити зовнішні обставини;

4) активні соціальні контакти – встановлення сприятливих відносин у різноманітних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі;

5) розвиток своєї особистості – пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик;

6) досягнення – постановка та вирішення конкретних життєвих завдань, як головних життєвих факторів;

7) духовне задоволення – керування моральними принципами, головування духовних потреб над матеріальними;

8) збереження власної індивідуальності – головування власних поглядів, переконання над загальноприйнятими, захист своєї незалежності.

Наведений опитувальник дозволяє діагностувати головування тих чи інших термінальних цінностей, які індивід намагається реалізувати в своєму житті. Проте реальне життя людини дуже неоднорідне. Одній і тій же людині

доводиться виконувати різноманітні функції, різні види діяльності, що відрізняються за своїм змістом, а також реалізовувати багато соціальних ролей. За своїм характером всі ці особливості можна об'єднати в конкретні життєві сфери: професіональне життя; освіта та навчання, сімейне життя, суспільне життя, хобі.

Необхідно також відзначити, що термінальні цінності певною мірою проявляються у всіх наведених життєвих сферах, кожна з яких в силу своєї об'єктивної зумовленості по-різному сприяє реалізації конкретних термінальних цінностей. Саме тому сфери, які сприяють такій реалізації в найбільшому ступені, набувають для індивіда найбільшої значущості.

Таким чином, другим діагностичним конструктом опитувальника є значущість для індивіда певної життєвої сфери, як джерела реалізації конкретної термінальної цінності.

– *Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва* є адаптованою версією тесту «Мета в житті», спрямований на оцінку наявності або відсутності смислу життя у випробуваних. Шкали тесту розглядаються, як складові смислу життя особистості. При цьому вони розподіляються на 2 групи. До складу першої належать саме смисложиттєві орієнтації: мета в житті, насиченість життя та задоволеність самореалізацією. Ці три категорії співвідносяться з метою (майбутнім), процесом (теперішнім), результатом (минулим).

Другу групу складають шкали, що характеризують внутрішній локус контролю, з яким осмисленість життя тісно пов'язана, при чому одна з них (локус контролю-життя) характеризує загальне переконання в тому, що контроль можливий, а друга (локус контролю-Я) відображає віру у власну здатність здійснювати такий контроль.

4) Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні мотиваційно-потребової сфери особистості було використано такі методи:

– *Метод парних порівнянь В. В. Скворцова (Модифікація І. А. Акіндінової)*. Методика призначена для виявлення актуальності базових потреб: матеріальних, потреб в безпеці, в самовираженні (самоактуалізації). Ця методика дозволяє виявити базові потреби-мотиватори особистості та групи. Її основою є процедура парних порівнянь. Методика припускає індивідуальне та групове використання. Кожному обстежуваному повинно бути надано окреме місце для виконання завдання. Тривалість заповнення не більше 20-25 хвилин. Якщо у процесі роботи в обстежуваного виникнуть питання, психолог повинен дати роз'яснення.

Для обробки отриманих результатів нами було використано низку *математико-статистичних методів*. Ці методи є достатньо різнорідними та повинні використовуватися з урахуванням мети й завдань, що вирішуються.

Отже, статистична обробка даних, отриманих в нашому дослідженні, була проведена за допомогою:

1. **Кореляційного аналізу** для встановлення взаємозв'язку явищ, що досліджуються. Коефіцієнт кореляції підраховувався за формулою Пірсона.

2. **Одномірного дисперсійного аналізу.** За допомогою одномірного дисперсійного аналізу досліджується вплив однієї або декількох незалежних (номінальних) змінних на одну залежну (метричну) змінну, а також взаємодія номінальних змінних між собою.

3. **Підрахунку відмінностей за t-критерієм Стьюдента.** Критерій призначений для оцінки відмінностей між двома вибірками за рівнем певної ознаки, кількісно вимірної (для великих вибірок з нормальним розподілом).

4. **Підрахунку відмінностей за ϕ -критерієм Фішера.** Критерій Фішера призначений для зіставлення двох вибірок за частотою зустрічальності ефекту, що нас цікавить.

Кількісні дані, отримані в ході дослідження, оброблялися за допомогою комп'ютерної програми SPSS 8.0.

Висновки за розділом

Для реалізації поставленої мети та завдань дослідження було визначено методологічну основу роботи, яка була побудована на базі загальних та окремих методологічних принципів проведення логічного дослідження.

Було підібрано адекватні методи та методики психодіагностичного дослідження. Основний акцент у доборі методів та методик було зроблено на ті з них, які дозволили більш ґрунтовно підійти до вивчення трансформаційних змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах їх професіогенезу. Цьому передувало виявлення основних екзистенціальних проблем професійної діяльності на кожному з етапів становлення фахівця.

Обґрунтування та вибір методик, що використовувалися у ході емпіричного дослідження, здійснено з урахуванням їх валідності, надійності й диференційованості, а також відповідності основним завданням монографії.

Комплекс методів математико-статистичної обробки даних передбачав використання пакетів прикладних програм, що мали забезпечити розрахунки варіаційних статистичних показників, а саме: t-критерій Стьюдента, ϕ -критерій Фішера (кутове перетворення Фішера), кореляційний аналіз за r -критерієм Пірсона та дисперсійний аналіз.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ФАХІВЦІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ

У розділі нами досліджуються особливості особистісних якостей, які, на нашу думку, можна представити як психологічну основу професійного становлення фахівця-рятувальника. Будь-який розвиток фахівця у процесі професіогенезу повинен мати базу. Для накопичення професійно важливих властивостей та спеціальних навичок у суб'єкта праці повинен бути певний фундамент, на якому у подальшому буде базуватись формування особистості професіонала. При цьому таке формування буде розглядатися нами крізь призму особистісних змін, які відбуватимуться з фахівцем від початку його професійного шляху. Таким чином, зміни та трансформації особистісних якостей пожежного-рятувальника можуть виступати індикатором того, що він реалізується у професійному плані та набуває «іншої якості».

Для того, щоб отримати більш детальну картину щодо змін або трансформацій, які відбуваються з індивідуально-психологічними характеристиками фахівців ДСНС, нами було прийнято рішення дослідити деякі з ключових якостей протягом 8-ми років професійного становлення випробуваних (5 років під час навчання в Національному університеті цивільного захисту України, 3 роки під час роботи в пожежно-рятувальному підрозділі). Це дозволило відстежити закономірність таких змін і зайвий раз переконатись у правильності визначених основних екзистенціальних проблем професійної діяльності пожежного-рятувальника.

3.1 Характер динаміки змін локусу контролю фахівців-рятувальників у процесі професійного становлення

Локус контролю є показником здатності особистості приймати/перекладати відповідальність за те, що відбувається. Виділяють інтернальний та екстернальний локуси контролю. Інтернальний локус контролю свідчить про схильність особистості брати на себе відповідальність; екстернальний тип внутрішнього контролю навпаки характеризує людину, яка переносить відповідальність за те, що відбулося на якісь зовнішні обставини.

У таблиці 3.1.1. наведені результати за шкалою загальної інтернальності.

Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівневі суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Інтернали вважають, що більшість важливих подій у їх житті були результатом власних дій, що вони можуть ними керувати, і відповідно відчувають свою відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. Низький показник за цією шкалою відповідає низькому рівневі суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між своїми діями та значущими обставинами в

їх житті, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток та впевнені, що більшість їх є результатом випадку або дій інших людей.

Таблиця 3.1.1 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (загальна інтернальність)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	5,1	7,1	14,3	11,9	12,0	9,8	11,8	12
Схильність до екстернальності	50,7	42,8	26,5	27,2	28,0	29,5	27,7	26,0
Нормальний рівень інтернальності	3,4	4,8	18,3	23,8	24,0	21,4	19,8	26,0
Підвищена інтернальність	28,9	31,0	30,8	25,5	18,0	24,6	27,5	26,0
Гіперінтернальність	11,9	14,3	10,1	11,6	18,0	14,7	13,2	10,0

Узагальнюючи отримані дані за цією шкалою можна сказати, що переважна більшість вибірки характеризується інтернальним локусом контролю.

Курсанти першого курсу не вважали себе здатними контролювати значущі події свого життя, але за період навчання в них зміцнилася впевненість у власних силах. Це підтверджується тим, що в групі курсантів протягом періоду навчання кількість інтерналів збільшилося на 16%, з 44,0% до 60,0% ($p < 0,05$).

Такі зміни наблизили курсантську групу до групи фахівців, що проходили службу в пожежно-рятувальних підрозділах. До речі, у останніх кількість інтернальних осіб протягом проведення дослідження залишилась мало змінною (60,7% – на першому році служби й 62,0% – на третьому році).

Серед фахівців першого року служби майже 62% обстежених вважають, що більшість важливих подій у їх житті були результатом власних дій та досягнень, проте через два роки показник знизився на 9% до 52%, але дисперсійний аналіз не показав значущості цієї зміни.

Отже, отримані результати вказують на підвищення рівня інтернальності серед фахівців у процесі проходження служби та у курсантів при переході на наступний курс навчання. Досягнувши певного рівня, показники інтернальності залишаються сталими протягом тривалого періоду життєдіяльності особистості.

Шкала інтернальності у сфері досягнень (див. табл.3.1.2) показує ставлення особистості до власного успіху та досягнення поставленої мети. Кількість екстерналів (приписують свої успіхи, досягнення та радості зовнішнім обставинам – вдачі, долі або допомозі інших людей) серед всіх груп досліджуваних протягом дослідження є менше половини.

Найбільша кількість осіб з екстернальним локусом контролю спостерігалась у курсантів на першому курсі навчання, а також у групі фахівців третього року служби.

Таблиця 3.1.2 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері досягнень)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	10,2	9,6	20,4	16,9	16,0	6,6	9,2	14,0
Схильність до екстернальності	37,2	33,4	16,3	15,3	22,0	23,0	21,1	16,0
Нормальний рівень інтернальності	8,5	11,9	28,6	25,4	22,0	23,0	18,4	40,0
Підвищена інтернальність	32,2	30,9	24,4	30,6	26,0	32,8	39,5	20,0
Гіперінтернальність	11,9	14,2	10,2	11,8	14,0	14,6	11,8	10,0

За період навчання в курсантів значно виріс рівень інтернальності (підвищена інтернальність, гіперінтернальність). Якщо на початку навчання в Національному університеті цивільного захисту України таких осіб була половина (52%), то до закінчення навчання їх кількість збільшилась до 62%. Отже, це вказує на те, що процес навчання може впливати на впевненість людини у власній спроможності досягати успіху та поставленої мети. У певному розумінні навчальна діяльність має формувати таку особливість.

Аналізуючи групи фахівців ПРП, можна зазначити, що кількість осіб з інтернальним локусом контролю знаходиться в межах 70%. Таким чином, бачимо, що тільки незначна частина рятувальників приписують свої успіхи та досягнення не власним силам, а зовнішнім обставинам.

Наступна шкала – інтернальність у сфері невдач (див. табл. 3.1.3) відображає ставлення особистості до негативних подій у власному житті.

Таблиця 3.1.3 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері невдач)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	8,5	28,6	16,3	15,3	14,0	1,6	3,8	4,0
Схильність до екстернальності	47,5	23,8	14,3	28,8	22,0	29,5	27,6	26,0
Нормальний рівень інтернальності	15,3	14,3	16,3	0	12,0	14,8	18,4	20,0
Підвищена інтернальність	22,1	23,8	42,9	42,3	43,0	36,1	32,9	36,0
Гіперінтернальність	6,8	9,5	10,2	13,6	9,0	18,0	17,1	14,0

Мається на увазі схильність звинувачувати себе (інтерналі) або зовнішні обставини чи інших людей (екстернали).

З результатів видно, що за період навчання в університеті курсанти проходять шлях становлення власної відповідальності за свої ж невдачі в своєму житті. Рівень інтернальності у сфері невдач збільшився з 44% до 64%, такі показники свідчать про те, що майже одна п'ята курсантів за роки навчання розвили в собі почуття власного контролю та відповідальності за негативні ситуації у власному житті.

Третина курсантів все ж таки схильні приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або несприятливим ситуаціям.

У групі фахівців-рятувальників рівень інтернальності-екстернальності протягом періоду служби в рятувальних підрозділах коливається в межах від 69,0% до 70,0%, тобто залишається фактично стабільним. Це може вказувати на те, що в цьому віці локус контролю є вже сформованим на відміну від попередньої групи курсантів, у яких індивідуальні особливості знаходяться в стадії формування.

У групі фахівців першого року служби рівень інтернальності на 13% вищий ніж у фахівців третього року служби, що вказує на деяке зниження з віком власної відповідальності за невдачі, що трапляються.

Наступною є шкала інтернальності в сімейних стосунках.

Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальною за події в подружньому житті. Низький рівень вказує на те, що суб'єкт вважає причиною значучих ситуацій, що виникли в його сім'ї, не себе, а своїх партнерів. У таблиці 3.1.4 ми бачимо особливості формування ставлення до відповідальності в сімейних стосунках.

Таблиця 3.1.4 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері сімейних стосунків)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	15,3	16,7	8,2	10,2	16,0	14,8	15,8	16,0
Схильність до екстернальності	28,8	21,4	36,7	33,8	32,0	9,8	11,8	12,0
Нормальний рівень інтернальності	18,6	16,7	18,4	15,3	14,0	23,0	23,7	22,0
Підвищена інтернальність	30,5	33,3	20,4	23,7	30,0	44,3	40,8	42,0
Гіперінтернальність	6,8	11,9	16,3	17,0	8,0	8,2	7,9	8,0

Результати свідчать, що протягом періоду навчання показники за цією шкалою майже не змінилися: трохи більше половини курсантів вважають себе відповідальними за події в сімейному житті.

Фахівці аварійно-рятувальних підрозділів, на відміну від курсантів, відзначаються більшою ($p < 0,05$) відповідальністю за стосунки в подружньому житті. За три роки обстеження рівень відповідальності за сім'ю залишився фактично не змінним (трохи більше 70%).

Шкала інтернальності у сфері виробничих відносин вказує на те, чи вважає людина свої дії важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, у відношеннях з колективом, у своєму професійному просуванні (інтернальність), чи навпаки має схильність надавати більшої ваги зовнішнім обставинам, керівництву, колегам по роботі (екстернальність).

Отже, у таблиці 3.1.5 ми бачимо деяку тенденцію до зростання інтернальності в цій сфері в курсантів НУЦЗУ. На початку їх навчання в університеті інтернальним локусом контролю відзначалося приблизно 60% із загальної кількості й поступово їх чисельність збільшилася до 73% ($p < 0,05$).

Але на п'ятому курсі ми можемо спостерігати певне зниження кількості осіб з інтернальним локусом контролю за цією шкалою. Проте ці зміни не є статистично значущими, а тому їх можна визнати випадковими.

Кількість інтерналів у групі фахівців рятувальних підрозділів протягом дослідження залишається сталою в межах від 69% до 71%, яка майже така ж сама як і в курсантів. Зауважимо, що ці результати трохи дивують, адже з початком самостійної професійної діяльності опитувані схильні вважати себе значним фактором в організації виробничої діяльності. З роками професійної роботи цей показник залишається відносно сталим.

Таблиця 3.1.5 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері виробничих стосунків)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	8,5	7,1	10,2	8,5	10,0	14,8	14,5	12,0
Схильність до екстернальності	30,5	31,0	20,4	18,6	40,0	19,7	17,1	20,0
Нормальний рівень інтернальності	30,5	28,6	24,5	20,3	2,0	14,8	18,4	20,0
Підвищена інтернальність	16,9	19,0	24,5	42,4	40,0	49,2	48,7	26,0
Гіперінтернальність	13,6	14,2	20,4	10,2	8,0	1,6	1,3	22,0

Дані за шкалою інтернальності у сфері міжособистісних стосунків наведені в таблиці 3.1.6 і свідчать про те, що більша частина опитаних вважають себе спроможними контролювати неформальні стосунки з іншими людьми, викликати повагу та симпатію до себе.

За роки курсантського навчання показники за цією шкалою залишилися фактично незмінними.

Під час проходження служби переважна частина фахівців (80%) відзначаються інтернальністю в міжособистісній сфері, що є більшим, ніж у курсантів ($p < 0,05$).

Таблиця 3.1.6 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері міжособистісних стосунків)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	13,6	11,9	14,3	11,9	16,0	19,7	18,4	12,0
Схильність до екстернальності	30,5	26,2	18,4	18,6	16,0	0	0	26,0
Нормальний рівень інтернальності	0	0	34,7	37,3	34,0	12,0	36,1	0
Підвищена інтернальність	32,2	35,7	32,7	0	34,0	35,0	44,3	62,0
Гіперінтернальність	23,7	26,2	0	32,2	0	44,6	0	0

Аналіз даних останньої шкали (інтернальності у сфері здоров'я та хвороби), що наведені в таблиці 3.1.7 мають особливий інтерес, оскільки досліджуваними є люди, професійна діяльність яких безпосередньо пов'язана зі збереженням життя за здоров'я постраждалих.

Отримані дані свідчать, що більша частина випробуваних характеризується інтернальним локусом контролю, тобто вони вважають, що відповідальність за своє здоров'я лежить безпосередньо на кожній людині, і якщо вона хворіє, то перш за все шукати причину треба в собі самому, а не в інших людях чи обставинах (як це роблять екстернали). Так само, як і одужання, багато чому залежить від власних дій та способу життя, який веде людина.

Проаналізовані дані свідчать про те, що за період навчання в університеті спостерігається збільшення осіб з інтернальним локусом контролю за всіма напрямкам життєдіяльності, окрім сімейних стосунків.

Таблиця 3.1.7 – Динаміка рівня суб'єктивного контролю (інтернальність у сфері здоров'я та хвороби)

Показники	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Гіперекстернальність	16,9	16,6	16,3	15,3	10,0	11,5	11,8	12,0
Схильність до екстернальності	27,1	28,6	20,4	22,0	16,0	19,7	21,1	32,0
Нормальний рівень інтернальності	0	0	28,6	0	24,0	0	0	0
Підвищена інтернальність	33,9	31,0	34,7	30,5	46,0	39,3	43,4	54,0
Гіперінтернальність	22,0	23,8	0	32,2	4,0	29,5	23,7	14,0

Це пояснюється тим, що переважна більшість курсантів не мають власних сімей і живуть з батьками, а тому ще не мають достатніх уявлень про сімейну відповідальність.

Сталість показників інтернальності у групі рятувальників, які проходили службу в пожежно-рятувальних підрозділах, може свідчити про сформованість незалежності, самостійності та відповідальності за всі сфери власного життя. Отже, зазначена особливість підтверджує припущення про сформованість цієї індивідуально-психологічної особливості. Отримані в дослідженні дані вказують на наявність динаміки внутрішнього локусу контролю як курсантів НУЦЗУ протягом п'яти років навчання, так і фахівців пожежно-рятувальних підрозділів різних років служби.

3.2 Характеристика змін темпераментальної структури фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення

Говорячи про темперамент, зазвичай мають на увазі психічні відмінності між людьми, а саме: відмінності за глибиною, інтенсивністю, стійкістю емоцій, темп, енергійність дій та інші динамічні, індивідуально-стійкі особливості поведінки та діяльності. Темперамент – це біологічна основа, на якій формується особистість, а саме її соціально-психологічні характеристики.

Основні властивості темпераменту особистості регулюють динаміку психічної діяльності, характеризують особливості динаміки окремих психічних процесів, мають стійкий та постійний характер, знаходяться в чіткому співвідношенні, характеризуючи тип темпераменту та зумовлюються типом нервової системи.

Відомо, що динамічні риси особистості виступають не тільки в стилі поведінки особистості, вони проявляються й в інтелектуальних процесах, у сфері потреб та прагнень, а також у професійній діяльності.

У межах дослідження нас зацікавило питання вивчення особливостей трансформації та змін у параметрах темпераменту особистості, які відбуваються під впливом специфічних її особливостей професійної діяльності. У сучасній психологічній науці існує думка, що темперамент – це одна з найважливіших підструктур особистості, яка складається з комплексу формальних або енергетичних характеристик психічних властивостей та поведінки людини.

З метою вивчення особливостей змін досліджуваних нами було використано одномірний дисперсійний аналіз. Результатом цієї статистичної процедури стало виявлення можливих відмінностей між змінними та рівень їх достовірності.

Першим показником, який вивчався, стала *ергійність*, яка дозволяє нам виявити вираженість потреби в засвоєнні предметного світу, прагнення до розумової та фізичної праці, а також ступінь занурення у трудову діяльність. Отримані нами результати представлені у вигляді середньо-групового показника, і рівневого показника у відсотках.

Середнє значення та середня помилка за шкалою ергійності наведені в таблиці 3.2.1.

Таблиця 3.2.1 – Середньогрупові показники трансформації ергійності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники (M±m)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	7,4± 0,36	7,5 ± 0,47	6,9 ± 0,37	6,9 ± 0,34	7,0 ± 0,37	7,8± 0,39	6,4± 0,30	6,5± 0,42

З таблиці видно, що показники *ергійності* для досліджуваних груп коливаються в межах від 6,4 до 7,8, що відповідає середньому значенню вираженості за шкалою. Таким чином, рятувальники характеризуються середнім рівнем вираженості потягу до діяльності та напруженої розумової й фізичної праці, а також відзначаються нормальною працездатністю.

Проведений аналіз не дозволив зафіксувати достовірних змін у межах кожної з груп, але були отримані значущі відмінності між деякими досліджуваними групами. Розподіл показників ергійності на рівні вираженості наведено в таблиці 3.2.2.

Таблиця 3.2.2 – Показники рівнів трансформації ергійності у фахівців-рятувальників, (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	IIIкурс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	7,3	8,6	8,2	10,2	10,0	13,1	14,5	20,0
Середній	54,5	48,5	65,2	62,6	60,0	36,0	36,8	38,2
Високий	38,2	42,9	26,6	27,2	30,0	50,9	48,7	41,8

Бачимо, що серед курсантів НУЦЗУ не більше 10% випробуваних характеризуються низькими показниками ергійності (ця тенденція спостерігається протягом усього періоду навчання). У той час, як у групі фахівців пожежно-рятувальних підрозділів на трьох етапах професійного становлення кількість осіб з низьким рівнем збільшується приблизно на 7% (з 13,1% до 20,0%).

Фактично половина курсантів мають середній рівень вираженості за цим показником, на третьому курсі ми можемо спостерігати його підвищення з 48,5% до 65,2%. Кількість випробуваних з середнім рівнем ергійності у групі фахівців під час професійної діяльності, залишилася незмінною.

Проаналізувавши отримані дані, ми можемо сказати, що за період навчання у групі курсантів не відбулося статистично значущих змін (отримані показники значущості для групи курсантів НУЦЗУ свідчать про те, що наявні відмінності можуть носити випадковий характер).

Поряд з цим ми зафіксували статистично значуще ($p < 0,05$) зниження рівня ергійності у групі фахівців-рятувальників за час професійної діяльності порівняно з групою курсантів.

Наведені дані дозволяють стверджувати, що лише незначна кількість рятувальників характеризується низьким життєвим тонусом, небажанням займатись діяльністю, що вимагає розумового чи фізичного напруження, а також пасивністю та гіпоактивністю. Звісно, вищеперераховані властивості особистості не мають бути притаманними фахівцям пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України.

Друга шкала відображає рівень соціальної ергійності. Цей показник характеризує потребу в оволодінні соціальними, міжособистісними контактами, прагнення до лідерства, активної соціальної позиції та соціальних форм діяльності.

У таблиці 3.2.3 наведені середньоарифметичні показники за шкалою соціальна ергійність – вони коливаються в межах від 7,2 до 9,4. Це свідчить про те, що для фахівців-рятувальників є властивим достатньо високий рівень відкритості, комунікабельності та легкості при встановленні нових соціальних контактів.

Таблиця 3.2.3 – Середньогрупові показники соціальної ергійності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники (M±m)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	7,5± 0,29	7,6 ± 0,33	7,9 ± 0,35	7,9 ± 0,32	8,0 ± 0,35	9,4± 0,33	7,7± 0,25	6,6± 0,42

Дані, що наведені в таблиці 3.2.4, свідчать про те, що не більше 8% серед курсантів і фахівців ПРП можна охарактеризувати, як замкнених та соціально пасивних.

З таблиці 3.2.4 також можна побачити тенденцію до збільшення рівня високих показників у процесі навчання та доволі чітко зниження соціальної ергійності ($p < 0,001$) на другому етапі професійного становлення. Спостерігаємо, що з початком навчання рівень потреби у зануренні в соціальну діяльність поступово, але стабільно збільшується, досягаючи найвищої точки до першого та другого етапу професійного становлення. Саме в цей період навчання та професійної діяльності людина встановлює міцні соціальні контакти, які, можливо, будуть супроводжувати її все життя.

Таблиця 3.2.4 – Показники рівнів соціальної ергійності у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	5,5	2,9	8,2	6,8	6,0	3,3	2,6	9,0
Середній	60,0	60,0	44,8	45,7	50,0	26,1	28,9	35,0
Високий	34,5	37,1	47,0	47,5	44,0	70,6	68,5	56,0

Дисперсійний аналіз показав, що група фахівців ПРП відрізняється більшою соціальною ергійністю порівняно з групою курсантів ($p < 0,01$). Це вказує на те, що фахівці-рятувальники відзначаються більшою відкритістю та комунікабельністю. Також це може свідчити про сформованість та усталеність соціальних контактів, а отже – передбачає певну вибірковість при спілкуванні.

Наступна шкала – пластичності допомагає встановити ступінь легкості переключення з одного предмета діяльності на інший. Крім того цей показник свідчить про швидкість переходу з одних способів мислення на інші в процесі взаємодії з предметним середовищем, потяг до урізноманітнення форм предметної діяльності.

Відомо, що серед провідних факторів, що визначають індивідуальну поведінку, важливе місце належить пластичності, оскільки саме пластичність лежить в основі поведінки всіх живих істот, які тяжіють до адекватної зміни своєї індивідуальної активності відповідно до умов середовища, яке постійно змінюється.

Таблиця 3.2.5 – Середньогрупові показники трансформації пластичності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники ($M \pm m$)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	8,1± 0,37	7,8± 0,47	7,9± 0,41	7,9± 0,38	8,0± 0,43	8,8± 0,36	7,0± 0,28	6,9± 0,43

З таблиці 3.2.5 видно, що середньогрупові показники за цією шкалою коливаються в межах від 5,9 до 8,8. Такий діапазон вказує на більшу варіативність міжгрупових показників, ніж це спостерігалось у попередніх шкалах, а тому особливий інтерес для аналізу мають дані, що наведені в другій частині таблиці 3.2.6.

У групі курсантів та фахівців ПРП майже половина досліджуваних мають виражений ступінь пластичності, а в групі старших фахівців кількість таких людей складає всього одну п'яту від загальної сукупності.

Натомість збільшується кількість осіб з низьким рівнем пластичності. Це вказує на те, що з віком більш виражене тяжіння до консервативних форм діяльності, а також схильність до монотонної роботи, також спостерігається зниження гнучкості мислення та легкості переключення. Відмінності в середині груп курсантів з першого по п'ятий курс та фахівців МРП з першого по третій етапи професійного становлення не є значущими, що дозволяє припустити випадкову варіативність чисел.

Можна сказати, що період зниження пластичності припадає на час закінчення здобуття освіти та початком самостійної професійної діяльності між 25 та 35 роками життя людини.

Таблиця 3.2.6 – Показники рівнів трансформації ергійності у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці МРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	3,6	2,9	8,2	8,5	8,0	6,6	7,9	10,0
Середній	58,2	62,7	51	52,5	52,0	39,2	42,0	49,0
Високий	38,2	34,4	40,8	39,0	40,0	54,2	50,1	41,0

Можливо, це можна пояснити тим, що в цей віковий період людина, як правило, знаходить своє місце в суспільному, професійному та особистісному житті, вона вже знає, чого хоче, до чого прагне. На цей час особистість скоріше за все остаточно визначається з тією професійною діяльністю, якою планує займатися й надалі. І саме з цих причин, на нашу думку, знижується потреба в урізноманітненні предметної діяльності.

Наступною шкалою є соціальна пластичність. Соціально пластичні люди відзначаються легкістю переключення у процесі спілкування з однієї людини на іншу. Вони з легкістю вступають у соціальні контакти, а також відзначаються комунікативною імпульсивністю.

Середні значення (таблиця 3.2.7) коливаються в межах від 3,8 до 5,5. Це свідчить про близькість показників досліджуваних до низьких значень, що вказує на ретельність у продумуванні власних вчинків у процесі соціальної взаємодії, а також на певне ускладнення при переключенні з одного об'єкта на інший у процесі спілкування. Отримані дані за цією шкалою вказують на кількісну перевагу випробуваних з низьким рівнем соціальної пластичності над високим рівнем. Також видно, що їх кількість збільшується з роками.

За час навчання виразність рівня соціальної пластичності в курсантів залишилася фактично незмінною. Таким чином, більша половина курсантів НУЦЗУ характеризуються середнім рівнем соціальної пластичності.

У групі фахівців-рятувальників за три роки обстеження майже на 19% ($p < 0,05$) збільшилася кількість осіб з низьким рівнем соціальної пластичності (з 19,7% до 38,0%) та пропорційно їй зменшилася кількість осіб з високим рівнем (з 14,7% до 2,0%).

Таблиця 3.2.7 – Середньогрупові показники трансформації соціальної пластичності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники (M±m)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	4,9± 0,25	5,0± 0,33	5,5± 0,28	5,2± 0,25	4,9± 0,27	5,5± 0,37	4,5± 0,26	4,1± 0,31

Наведені дані дозволяють припустити, що у процесі професіоналізації та зміни провідної діяльності ця характеристика темпераменту змінюється відповідно до вимог, що висуває професія до людини. Таким чином, ми припускаємо, що фахівець-рятувальник повинен відрізнятися ретельним продукуванням власних вчинків у процесі соціальної взаємодії та стриманістю у процесі спілкування.

Таблиця 3.2.8 – Показники рівнів трансформації соціальної пластичності у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	IIIкурс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	21,8	20,0	12,2	15,3	8,0	19,7	21,1	38,0
Середній	71,0	74,3	71,5	77,9	82,0	65,6	65,9	60,0
Високий	7,2	5,7	16,3	6,8	10,0	14,7	13,0	2,0

Наступна шкала – темп допомагає виявити швидкість виконання окремих операцій, а також швидкість моторно-рухових актів при виконанні предметної діяльності. Отримані середньоарифметичні дані (таблиця 3.2.9) вказують на те, що показники темпу варіюють у межах від 7,2 та 9,9. Це в цілому свідчить про високий темп поведінки випробуваних, а також про достатньо високу швидкість виконання окремих операцій.

Таблиця 3.2.9 – Середньогрупові показники трансформації темпу у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники (M±m)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IVкурс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	8,6± 0,35	8,6± 0,42	8,9± 0,39	8,9± 0,35	8,9± 0,39	9,9± 0,37	8,3± 0,27	8,0± 0,48

Група фахівців-рятувальників порівняно з групами курсантів ($p < 0,05$) відзначається найбільшою кількістю осіб, для яких властиві високі показники за цією шкалою. З віком швидкість виконання окремих операцій трошки знижується, як це можна бачити на прикладі даних групи рятувальників.

Таблиця 3.2.10 – Показники рівнів трансформації темпу у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	1,8	0	2,0	3,4	4,0	3,3	3,9	8,7
Середній	52,7	57,1	49,2	40,6	38,0	21,3	21,2	21,3
Високий	45,5	42,9	55,1	56,0	58,0	75,4	74,9	70,0

Наступна шкала – соціальний темп. Вона допомагає виявити швидкість характеристик мовно-рухових актів (швидкість мовлення) в процесі спілкування. Отримані середньоарифметичні показники, що наведені у таблиці 11 (від 7,0 до 8,6), вказують на те, що випробувані відзначаються легкістю і плавністю мови, високою мовноруховою активністю, а також швидкою вербалізацією.

Так само, як і в попередніх шкалах, спостерігаємо, що під час навчання в університеті в курсантів не відбувається значущих змін за цією шкалою.

Група фахівців ПРП відзначається значною кількістю осіб порівняно з групою курсантів ($p < 0,05$), що мають високі значення за цією шкалою.

Також з наведених даних видно, що сформований рівень соціального темпу залишається відносно незмінним протягом професійного становлення особистості. Говорячи про особливості виразності соціального темпу у фахівців ПРП, ми бачимо, що для більшості є характерними середні та високі показники.

Таблиця 3.2.11 – Середньогрупові показники трансформації соціального темпу у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники ($M \pm m$)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	7,5± 0,34	7,2± 0,44	7,9± 0,34	8,0± 0,30	8,0± 0,33	8,6± 0,32	7,1± 0,24	7,6± 0,41

Отримані результати за шкалою емоційність допомагають оцінити емоційну чутливість до розходження між задуманим і спланованим та результатом реально отриманої предметної дії. Також вона оцінює чутливість до нев-

дач у роботі. Середнє за цією шкалою (див. таблицю 3.2.13) коливається в межах від 3,3 до 5,7.

Таблиця 3.2.12 – Показники рівнів трансформації соціального темпу у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	9,1	11,4	4,1	3,4	2,0	1,6	1,3	6,9
Середній	56,3	63,9	55,1	50,8	52,0	47,6	48,8	55,1
Високий	34,6	24,7	40,8	45,8	46,0	50,8	49,9	38,0

Таблиця 3.2.13 – Середньогрупові показники трансформації емоційності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники (M±m)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	5,0± 0,41	4,8± 0,45	5,0± 0,42	5,0± 0,40	4,9± 0,42	4,3± 0,35	3,3± 0,26	5,2± 0,47

Такі показники вказують на нормальний рівень чутливості до розходження між задуманим, очікуваним та реальним результатом цієї дії. Для них також є властивим впевненість в собі при виконанні будь-якої справи, нормальний рівень тривоги на випадок невиконання чи поганого виконання роботи.

Таблиця 3.2.14 – Показники рівнів трансформації емоційності у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	36,4	34,3	34,7	33,9	32,0	47,5	52,6	46,7
Середній	52,8	45,7	55,2	54,2	56,0	46,0	40,9	42,9
Високий	10,8	20,0	10,1	11,9	12,0	6,5	6,5	10,4

Таку характеристику вибірки ми пояснюємо також особливостями професії. Рятувальник має справу з найціннішим, що є в кожній людині – її здоров'ям та життям. Він несе особистісну відповідальність перед постраждалим, суспільством та самим собою за вірність своїх дій та рішень. Саме тому рятувальник не має права на помилку. Низька емоційність вибірки, з одного боку, може бути пояснена впевненістю у правильності дій та недопустимістю

розходження очікуваного результату рятувальником. А з іншого боку, при важких, суперечливих випадках фахівець просто не може дозволити собі часу співчувати постраждалому та його близьким через причину великої вірогідності власного емоційного вигорання.

У групі курсантів за п'ять років навчання не відбулося значущих змін у їх емоційності. А у групі фахівців ПРП за період проходження служби рівень предметної емоційності збільшився з 4,3 до 5,2 ($p < 0,01$), що вказує на підвищення рівню тривоги щодо роботи. Таким чином, впливає, що курсант, маючи своєю провідною діяльністю навчання, набагато менше переймається за невдачі в цьому процесі, ніж фахівець-рятувальник. Отже, перехід до професійної рятувальної діяльності підвищує неспокій, невпевненість та тривогу за виконання своїх професійних обов'язків.

Шкала соціальної емоційності визначає рівень емоційної чутливості в комунікативній сфері.

Середні показники за даною шкалою наведені в таблиці 3.2.15. Видно, що вони коливаються в межах від 4,3 до 6,3. Такий рівень вираженості показників за шкалою соціальна емоційність свідчить про нормальний рівень чутливості фахівців-рятувальників до невдач у спілкуванні чи соціальній взаємодії, а також про середній рівень вираження впевненості в собі. Найвищі показники є характерними для фахівців ПРП на третьому етапі професійного становлення.

Можливо, таку значущість вдалого спілкування для молодих та досвідчених професіоналів можна пояснити великим впливом цього чинника на успішну життєдіяльність осіб, що перейшли чи готуються перейти до самостійної професійної діяльності.

Таблиця 3.2.15 – Середньогрупові показники трансформації соціальної емоційності у фахівців-рятувальників

Середньогрупові показники ($M \pm m$)	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
	5,5± 0,36	5,3± 0,43	5,2± 0,36	5,1± 0,36	4,9± 0,41	5,2± 0,32	4,3± 0,24	5,9± 0,38

Оскільки саме вдале спілкування позитивно впливає на професійний, кар'єрний, особистісний та міжособистісний ріст.

Як бачимо з таблиці 3.2.16, для переважної більшості курсантів та фахівців-рятувальників властивим є середній рівень вразливості та чутливості до оцінок товаришів, а також до невдач у спілкуванні.

Підсумовуючи, можна зазначити, що перехід до самостійної професійної діяльності та формування важливих для особистостей соціальних зв'язків супроводжується певним підвищенням чутливості до невдач у спілкуванні та соціальній взаємодії. Враховуючи вищенаведені результати, можна відзначити, що формально-динамічні властивості не є раз і назавжди суворо фіксованою системою, а формуються та перебудовуються з розвитком людини.

Таблиця 3.2.16 – Показники рівнів трансформації соціальної емоційності у фахівців-рятувальників (%)

Рівні	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці ПРП		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік сл.	II рік сл.	III рік сл.
Низький	27,3	25,7	30,6	23,7	42,0	31,1	30,3	25,4
Середній	58,2	65,7	55,1	61,0	42,0	62,3	63,2	66,7
Високий	14,5	8,6	14,3	15,3	16,0	6,6	6,5	7,9

Узагальнюючи, можна зазначити, що отримані при дослідженні дані дозволяють говорити про наявність певних змін в межах темпераментальної структури особистості на різних етапах її професійного становлення. Безумовно, зміни фіксуються лише в динамічних характеристиках темпераменту особистості, а саме: в соціальній емоційності, соціальному темпі, соціальній пластичності, а також ергічності. Окрему увагу при виявленні будь-яких змін у структурі особливостей темпераменту слід враховувати і специфіку професійної діяльності особистості, адже саме її зміст здебільшого й зумовлює подібні трансформації.

3.3 Особливості трансформаційних змін у ціннісно-смісловій сфері фахівців-рятувальників у процесі їх професіогенезу

Зазвичай, усі життєві кризи, зміни, неочікувані події тощо справляють потужний вплив на особистість, результати якого можна спостерігати на прикладі трансформацій у ціннісно-смісловій сфері людини.

Відзначимо, що ціннісні орієнтації особистості можуть бути представлені в меті, ідеалах, інтересах, принципах та переконаннях. Свій прояв вони знаходять у реальній поведінці людини. Система стійких ціннісних орієнтацій є показником внутрішнього світу, соціальної позиції та рівня духовного розвитку особистості. При аналізі результатів дослідження ціннісних орієнтацій нас перш за все цікавить не тільки особливості їх ієрархій, а ще й виявлення довгострокових та короткострокових цінностей та пояснення їх трансформації в динаміці за роки дослідження. Це видається нам досить важливим, адже відсутність перспектив або наявність нереалістичної мети не сприяє повноцінному розвитку особистості. У свою чергу наявність довготривалої мети та

планів надає можливість людині наповнити свої вчинки сенсом. Це додає особистості рішучості та впевненості в собі і своїй діяльності. За відсутності довготривалої мети, людина нерідко набуває неупорядкованого, хаотичного характеру, вона може підпадати під вплив випадкових обставин, недостатньо ефективно витрачати свій біологічний, психологічний та соціальний потенціал. Брак довготривалої мети сприяє втраті прагнення піклуватися про своє здоров'я, кар'єру і близьких, появі депресії та розладів психіки.

При аналізі ціннісних орієнтацій ми використовували типологію цінностей за їх розташуванням у ієрархічній структурі. Зазвичай виділяють чотири групи цінностей: «ядро ціннісної структури», «структурний резерв», «периферія», «хвіст».

«Ядро» – утворюють цінності вищого статусу ті, які явно домінують у суспільній свідомості.

«Структурний резерв» – цінності середнього статусу, можуть зміщуватись як до складу «ядра», так і на «периферію». Це та галузь, у якій найбільш інтенсивно проявляється ціннісний конфлікт між індивідом та соціальними групами, а також внутрішній конфлікт особистості.

«Периферія». До цієї категорії відносять цінності середнього, але не самого низького статусу, вони так само мобільні, як і «структурний резерв».

Цінності найнижчого статусу або «хвіст» відрізняються притаманною їм малорухливістю, тобто вони є більш стабільними, ніж «структурний резерв» чи «периферія».

Аналізуючи результати за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, нами були отримані дані, які характеризують динаміку змін у ієрархічній структурі ціннісних орієнтацій рятувальників. З таблиці 3.3.1 ми бачимо характер змін ціннісних орієнтацій у групі курсантів протягом п'яти років.

Видно, що найбільшими фаворитами серед ціннісних орієнтацій протягом п'яти років обстеження є здоров'я ($\approx 80\%$), життєва мудрість (39,3-26%), активне й діяльне життя (22,9%-27,2%), кохання (16,4%-25,9%), наявність гарних і надійних друзів (16,4%-18,4%).

Також фактично незмінними серед аутсайдерів (цінності, що посіли п'ять останніх місць у ієрархії) залишаються цінності розваг, творчості, краси природи та мистецтва, щастя інших. Цінності середнього порядку виявилися менш стійкими.

Як вже було зазначено вище, найбільш вагомою та стабільною протягом п'яти років дослідження виявилася цінність фізичного та психічного здоров'я (коливання лише в межах 4%). Наступною за значущістю, курсанти, які брали участь у дослідженні, ставлять цінність життєвої мудрості, майже третина респондентів поставила її на одне з перших місць. Але, на відміну від цінності здоров'я, вона коливається в межах від 39,3% до 26,0%. Надання переваги цій цінності може підтвердити потребу багатьох курсантів у прийнятті правильних, обміркованих та мудрих рішень.

Необхідно наголосити на тому, що нас цікавлять термінальні цінності як ті, що виявилися стабільними, так і ті, значущість яких у випробуваних курсантів змінювалася протягом років дослідження.

Таблиця 3.3.1 – Особливості динаміки термінальних ціннісних орієнтацій

Перелік цінностей	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці-рятувальники		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік.сл	II рік.сл	III рік.сл
Активне життя	22,9	13	30,6	31,2	29,2	20,4	21,7	16,0
Життєва мудрість	39,3	34,7	24,5	24,6	31,3	29,1	19,3	22,0
Здоров'я	80,3	76,1	85,7	85,3	83,3	74,8	68,7	74,0
Цікава робота	6,6	13,2	14,3	13,1	12,5	17,5	13,3	14,0
Краса природи та мистецтва	4,9	0	4,1	3,2	2,1	1,9	1,2	4,0
Кохання	16,4	23,9	24,5	22,9	22,9	30,1	43,4	44,0
Матеріально забезпечене життя	16,4	13	18,4	21,4	18,8	13,6	27,7	32,0
Наявність гарних друзів	16,4	15,2	16,3	16,4	18,8	22,3	13,3	14,0
Суспільне визнання	9,8	6,5	10,2	8,2	8,3	2,9	6,0	2,0
Пізнання	16,4	19,6	16,3	18	16,7	12,6	8,4	8,0
Продуктивне життя	6,6	19,5	12,2	9,8	10,4	10,7	13,3	10,0
Розвиток	18,0	21,7	6,1	6,6	6,3	17,5	8,4	12,0
Розваги	0	0	0	0	0	1,0	1,2	0
Свобода	8,2	10,8	18,4	18,1	16,7	8,7	12,0	6,0
Щасливе сімейне життя	9,8	4,3	6,1	6,6	6,3	18,4	34,9	36,0
Щастя інших	6,6	6,5	0	1,6	4,2	2,9	0	2,0
Творчість	0	0	0	0	0	1,0	1,2	2,0
Впевненість у собі	23,0	19,6	12,2	8,5	12,5	14,6	9,6	12,0

Отже, видно, що ціннісна орієнтація на активне життя протягом всіх п'яти років дослідження входила до трійки найбільш значущих цінностей. Лише на другому курсі вона поступилася цінності кохання. До речі, такі ціннісні орієнтації, як кохання, матеріально забезпечене життя, наявність надійних друзів, цікава робота, мають у цій досліджуваній групі тенденцію до поступового збільшення їх значимості з роками ($p < 0,05$). Цю групу цінностей можна віднести до конкретно-життєвих, а тому є логічним, що їх значення підвищується до закінчення навчання у вузі, оскільки сімейна, робоча та матеріальна сфери після отримання спеціальності, посідають у середньої людини значне місце в її житті. І навпаки, серед таких цінностей середнього порядку, як впевненість у собі, щастя інших, розвиток, пізнання, суспільне визнання, спостерігається тенденція до зниження їх значимості.

Структура термінальних ціннісних орієнтацій фахівців-рятувальників має певні суттєві відмінності від групи курсантів.

Так само, як і в попередній групі, перше місце посідає цінність здоров'я. Сюди ж, до першої п'ятірки входять цінності кохання, активного життя, життєвої мудрості, а також цінність щасливого сімейного життя. Значущість цієї цінності в ієрархії порівнянно з попередньою досліджуваною групою виросло з чотирнадцятого до третього місця ($p < 0,05$). Звісно, це можна пояснити тенденцією до зростання важливості власного сімейного благополуччя. Оскільки саме в цьому віці переважна частина людей беруть шлюб або хоча б задумуються про нього, в той час, як у віці від 17 до 20 років про це думає значно менша кількість курсантів.

Так само сталими, як і в попередній групі, залишаються цінності-аутсайтери: розваги, творчість, щастя інших, краса природи та мистецтва.

За період початку служби в рятувальних підрозділах у фахівців спостерігається значне підвищення значущості цінності кохання, як духовної та фізичної близькості з коханою людиною (з 30,1% до 44%), що цілком збігається з підвищенням значущості сімейного благополуччя (з 18,4% до 36,0%). Майже вдвічі збільшується потреба в наявності матеріально забезпеченого життя (з 13,6% до 32,0%), а також зниження значущості цінностей життєвої мудрості (з 29,1% до 22,0%), наявності надійних друзів (з 22,3 до 14,0%), розвитку (з 17,5% до 12,0%).

Пропонуємо перейти до розгляду структури інструментальних ціннісних орієнтацій та пояснення їх міжгрупових відмінностей (таблиця 3.3.2).

Таблиця 3.3.2 – Особливості динаміки інструментальних ціннісних орієнтацій

Перелік цінностей	Курсанти НУЦЗУ					Фахівці-рятувальники		
	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	I рік.сл	II рік.сл	III рік.сл
Охайність	26,2	19,5	28,6	32,8	29,2	18,4	27,7	18,0
Вихованість	31,1	28,2	34,7	41,0	41,7	34,0	36,1	28,0
Високі запити	3,3	12,9	6,1	4,9	4,2	1,0	9,6	4,0
Життєрадісність	16,4	10,9	16,3	18,0	14,6	17,5	24,1	20,0
Старанність	11,5	6,6	22,4	20,9	22,9	12,6	18,1	18,0
Незалежність	16,4	19,6	34,7	32,8	31,3	21,4	12,0	12,0
Нетерпимість до недоліків інших	1,6	2,2	4,1	4,9	2,1	0	3,6	2,0
Освіченість	36,1	30,3	32,7	31,1	31,3	35,9	30,1	26,0
Відповідальність	29,5	19,5	10,2	9,7	10,4	31,1	24,1	26,0
Раціональність	14,8	17,3	22,4	21,3	22,9	24,3	14,5	16,0
Самоконтроль	18,0	23,9	18,4	14,7	14,6	10,7	10,8	8,0
Сміливість	9,8	15,1	8,2	6,6	6,3	8,7	9,6	12,0
Тверда воля	11,5	12,9	12,2	9,8	10,4	10,7	18,1	24,0
Терпимість	9,8	13	6,1	6,6	6,3	12,6	13,3	30,0
Широта поглядів	4,9	17,4	6,1	4,9	6,3	7,8	13,3	4,0

Чесність	29,5	23,8	18,4	19,8	22,9	33,0	22,9	40,0
Ефективність	16,4	21,7	10,2	11,5	14,6	12,6	7,2	8,0
Чуйність	13,1	4,4	8,2	8,2	8,3	7,8	6,0	6,0

Під інструментальними цінностями ми розуміємо запропоноване М. Рокичем визначення. Це переконання в тому, що певний спосіб дії (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистісної та індивідуальної точок зору таким, якою необхідно надавати перевагу в будь-яких ситуаціях.

За результатами ми можемо відзначити характер та ступінь вираження змін в ієрархії інструментальних ціннісних орієнтацій курсантів протягом п'яти років навчання. Як видно, інструментальні ціннісні орієнтації, порівняно з термінальними, мають більш однорідну структуру. Хоча, звичайно, виділяється група найбільш вагомих для курсантів цінностей – це насамперед такі: вихованість, освіченість (більш, ніж третина опитаних поставила їх на одне з перших місць), охайність, чесність, незалежність (трохи менше ніж, одна третина опитаних поставили їх на одне з перших місць). Поруч із цим останні місця в ієрархії посіли такі цінності, як нетерпимість до недоліків, високі життєві запити, чуйність, широта поглядів.

Звертає на себе увагу те, що за роки навчання у виші для курсантів збільшилася значущість цінностей вихованості (з 30,0% до 40,0%), виконавчості (з 11,0% до 18,0%), незалежності (з 16,0% до 30,0%). Водночас з цим знизилася значущість таких цінностей, як відповідальність (з 29,0% до 14,0%) та чуйність (з 13,1% до 4,4%).

Особливості трансформації ціннісних орієнтацій фахівців-рятувальників за перші три роки служби також наведені в таблиці 3.3.2.

Видно, що протягом років дослідження до групи найвагоміших для рятувальників ціннісних орієнтацій увійшли такі: вихованість, освіченість, відповідальність та чесність. Останні місця в ієрархії посідають цінності непримирності з недоліками інших, а також високі життєві запити та чуйність.

Також отримані дані свідчать про підвищення значущості чесності (з 33,0% до 40,0%), терпимості (з 12,0% до 30,0%), твердої волі (з 10,0% до 24,0%). Поруч із цим знизилася значущість вихованості (з 34,0% до 28,0%), незалежності (з 21,0% до 12,0%), освіченості (з 36,0% до 26,0%), відповідальності (з 31,0% до 26,0%), раціоналізму (з 24,0% до 16,0%).

Навіть попри такі зміни в ієрархії інструментальних цінностей рятувальників немає підстав говорити про кардинальні зміни у засобах досягнення поставленої мети, оскільки фактично незмінним залишається ціннісне ядро, а зміна в ієрархії цінностей середнього порядку не може кардинальним чином вплинути на зміну способу досягнення мети.

Єдине, що ми можемо напевно сказати, так це те, що для фахівців рятувальних підрозділів у їх діяльності набуває більшого значення тверда воля та терпимість і знижується впевненість у способі дії, який ґрунтується на освіченості, відповідальності, раціоналізмі, вихованості та незалежності, як таких, яким необхідно надавати перевагу в будь-яких ситуаціях.

У таблиці 3.3.3 наведено п'ятірку домінуючих ціннісних орієнтацій для всіх досліджуваних груп.

Видно, що для досліджуваних 1-ої групи є характерною перевага таких термінальних цінностей: здоров'я, активне життя, мудрість, кохання, матеріально забезпечене життя. За період навчання в університеті цінність життєвої мудрості дещо спадає так само, як і значущість впевненості в собі та цінності розвитку.

З наближенням до випускних курсів набирає ваги ціннісна орієнтація на активне життя, кохання, цікаву роботу, матеріально забезпечене життя та щасливе сімейне життя. Цю групу цінностей, за класифікацією Д. О. Леонтьєва [11], можна віднести до групи конкретно-життєвих.

Таблиця 3.3.3 – Порівняння домінування термінальних та інструментальних ціннісних орієнтацій у досліджуваних групах

Група	ТЕРМІНАЛЬНІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ									
	1 місце	%	2 місце	%	3 місце	%	4 місце	%	5 місце	%
1.	Здоров'я	80,6	Активність	27,2	Мудрість	26,0	Кохання	25,9	Матеріальне забезпечення життя	21,0
2.	Здоров'я	74,0	Сім'я	36,0	Матеріальне забезпечення життя	32,0	Мудрість	22,0	Активність	16,0
ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ										
1.	Вихованість	40,0	Освіченість	33,4	Незалежність	30,2	Чесність	25,8	Охайність	25,2
2.	Чесність	40,0	Терпимість	30,0	Вихованість	28,0	Відповідальність	26,0	Освіченість	26,0

*Примітка: 1 група – курсанти НУЦЗУ 5 курсу;
2 група – фахівці-рятувальники 3 року служби.*

Тому є логічним, що їх значення підвищується до закінчення навчання у вузі, оскільки сімейна, робоча та матеріальна сфери після отримання спеціальності посідають значне місце в житті людини.

Фактично незмінними серед аутсайдерів залишаються цінності: розваг, творчості, краси природи та мистецтва, щастя інших.

Що стосується інструментальних ціннісних орієнтацій, то видно, що до першої п'ятірки увійшли такі: вихованість, освіченість, незалежність, чесність та охайність. Протягом періоду навчання помітно зросла значущість цінності незалежності та виховання. Поруч із цим спостерігається зниження значущості відповідальності та чуйності. Останні місця в ієрархії посіли такі цінності, як нетерпимість до недоліків, високі життєві запити, чуйність, широта поглядів.

Так само, як і в попередній групі, перше місце посідає цінність здоров'я. Сюди ж до першої п'ятірки входять такі цінності, як кохання, життєвої мудрості, а також цінність щасливого сімейного та матеріально забезпеченого життя. Поруч із цим спостерігається зниження значущості цінностей наявності надійних друзів, пізнання та розвитку.

Наступною в таблиці наведена структура ціннісних орієнтацій фахівців рятувальних підрозділів (2 група), яка характеризується наявністю певних, суттєвих відмінностей від групи курсантів.

Так само сталими, як і в попередній групі, залишаються цінності-аутсайдери: розваги, творчість, щастя інших, краса природи та мистецтва.

Незмінно протягом років дослідження до групи найвагоміших для інтернів інструментальних ціннісних орієнтацій входили такі: освіченість, вихованість, відповідальність та чесність. Останні місця в ієрархії посідають наступні цінності: непримиренність з недоліками інших, а також високі життєві запити та чуйність. Отримані дані показують підвищення значущості чесності, терпимості, твердої волі. Поруч із цим знизилася значущість вихованості, незалежності, освіченості, раціоналізму.

Отже, для рятувальників у їх діяльності набуває більшого значення тверда воля та терпимість і знижується впевненість у способі дії, який ґрунтується на освіченості, відповідальності, раціоналізмі, вихованості та незалежності як таких, яким необхідно надавати перевагу в будь-яких ситуаціях.

Таким чином, отримані в дослідженні дані дозволили зафіксувати наявність певних змін у структурі термінальних та інструментальних цінностей у групах досліджуваних як під впливом професійної діяльності, так і у процесі навчання.

Подальший більш детальний розгляд термінальних цінностей проводиться нами вже з урахуванням життєвих сфер особистості. Крім того все подальше наше дослідження було здійснено на етапах виникнення основних екзистенціональних проблем професійної діяльності пожежних.

Таким чином, розгляд та аналіз характеру термінальних цінностей або цінностей-цілей дозволив дослідити особливості суб'єктивного розуміння фахівцем своєї професії та свого професійного призначення, адже система ціннісних орієнтацій виявляє загальне ставлення особистості до всього, з чим вона стикається.

У таблицях 3.3.1-3.3.3 наведено результати дослідження термінальних цінностей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які дозволяють отримати загальну характеристику виразності цінностей-цілей на всіх трьох етапах дослідження.

У ході дослідження було встановлено, що домінуючою цінністю для курсантів, які взяли участь у нашому дослідженні, є *соціальні контакти* в межах такої життєвої сфери, як суспільне життя (див. табл. 3.3.4 та рис. 3.3.1).

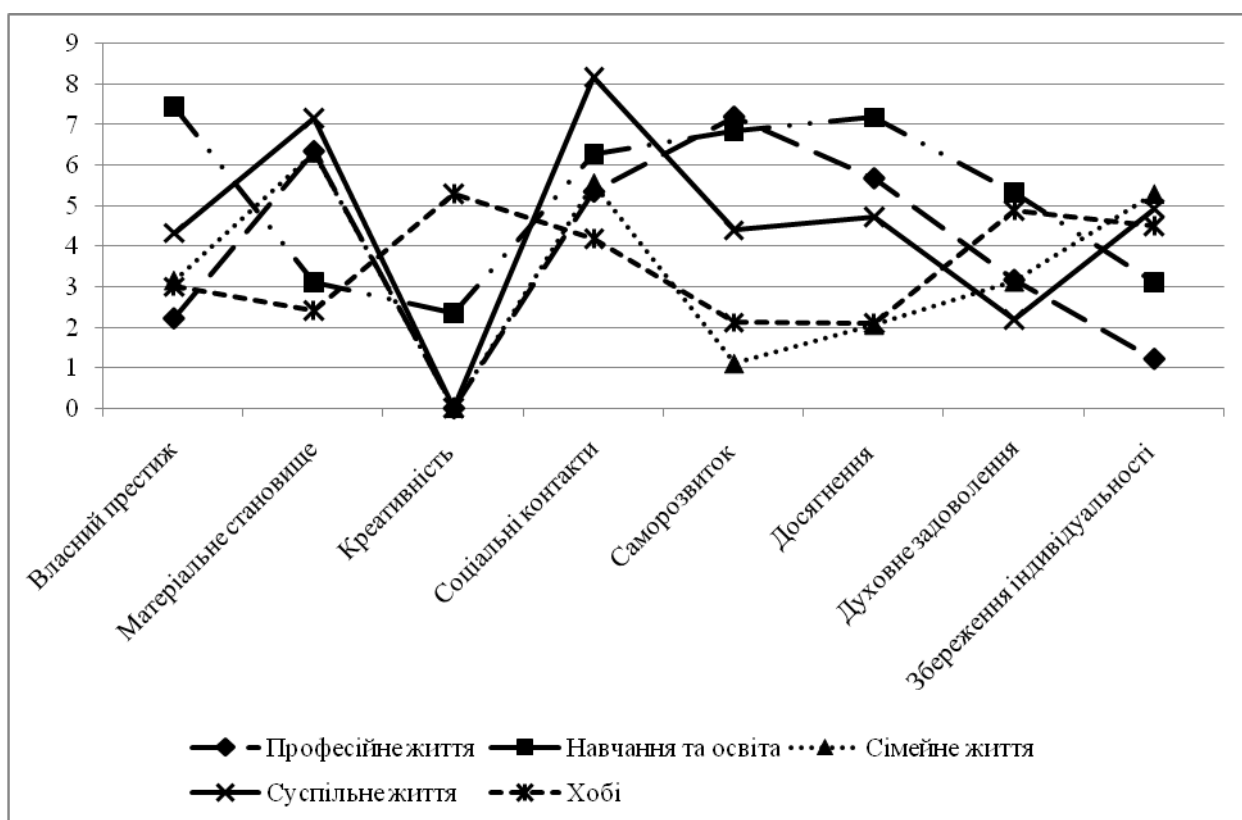
Цей вибір можна пояснити крізь призму вікових особливостей випробуваних та їх здебільшого активної життєвої позиції на тому етапі життя, коли було проведене дослідження. Для максимально повної картини розглянемо домінуючу цінність-мету в кожній зі сфер життя випробуваних.

Таблиця 3.3.4 – Ступінь вираженості показників сформованості термінальних цінностей майбутніх фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (1-й етап)

Цінності та життєві сфери	Професійне життя	Навчання та освіта	Сімейне життя	Суспільне життя	Хобі	Σ
Власний престиж	2,22	7,46	3,15	4,33	3,01	20,17
Матеріальне становище	6,35	3,11	6,30	7,17	2,42	25,35
Креативність	-	2,34	-	-	5,30	7,64
Соціальні контакти	5,35	6,28	5,55	8,19	4,19	29,56
Саморозвиток	7,20	6,84	1,10	4,40	2,12	21,66
Досягнення	5,68	7,19	2,05	4,73	2,10	21,75
Духовне задоволення	3,17	5,33	3,12	2,20	4,89	18,71
Збереження індивідуальності	1,22	3,10	5,28	4,93	4,50	19,03
Σ	31,19	41,65	26,55	35,95	28,53	-

Було встановлено, що в межах сфери професійного життя майбутні фахівці виділяють таку цінність, як *саморозвиток* ($X=7,20$), яка припускає пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток можливостей та інших особистісних характеристик, а також цінність-мету *матеріальне становище* ($X=6,35$), що полягає у зверненні до факторів матеріального благополуччя, як до головного сенсу життя.

У межах життєвої сфери навчання та освіти провідні позиції за результатами тестування було віддано *власному престижу* ($X=7,46$) та *досягненням* ($X=7,19$). Наголосимо, що зазначені цінності містять у собі ряд факторів, які можна віднести до характеристик Я-концепції особистості. Крізь призму зазначеного явища досліджувані мають змогу демонструвати свою самооцінку (її непряму, завуальовану характеристику), самосприйняття та ставлення до оточуючих. Зауважимо, що превалювання такого типу цінностей може говорити про особистісну незрілість та бажання підвищити свою значущість у очах оточуючих. Такі особливості також можуть свідчити про занижений рівень самооцінки в курсантів та невпевненість у собі.

Рис. 3.3.1 – Вираженість показників сформованості термінальних цінностей майбутніх фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (1-й етап)

У сфері сімейного життя також головує така цінність, як *матеріальне становище* ($X=6,30$). Не відстає від неї й така цінність, як *соціальні контакти* ($X=5,55$), яка припускає встановлення та збереження гармонійних стосунків в різноманітних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних контактів та реалізація своєї соціальної ролі.

Такі ж саме термінальні цінності виявилися домінуючими й у сфері суспільного життя випробуваних – *соціальні контакти*: ($X=8,19$); *матеріальне становище* ($X=7,17$).

Характеризуючи таку життєву сферу як хобі, відзначимо, що провідні щаблі в її межах посідають такі цінності, як *креативність* ($X=5,30$), а також *духовне задоволення* ($X=4,89$).

Отже, можна припустити, що майбутні фахівці-рятувальники на сучасному етапі своєї професіоналізації потребують професійного визнання та прагнуть за допомогою свого професійного вибору підвищити свою соціальну позицію.

Цікавим є й той факт, що серед усіх зазначених життєвих сфер найбільш актуальними та важливими для курсантів є знову ж таки навчання та освіта й суспільне життя.

Таким чином, можна зауважити, що отримані дані відбивають досить очікувану картину щодо характеристики ціннісної сфери курсантів – майбутніх рятувальників. У силу особливостей свого актуального становища найважливішою для них є отримання максимальної кількості знань, умінь та навичок щодо обраної ними професійної діяльності.

Вивчення особливостей термінальних цінностей фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України на другому етапі їх професійного становлення дозволило встановити таке (див. табл. 3.3.5 та рис. 3.3.2).

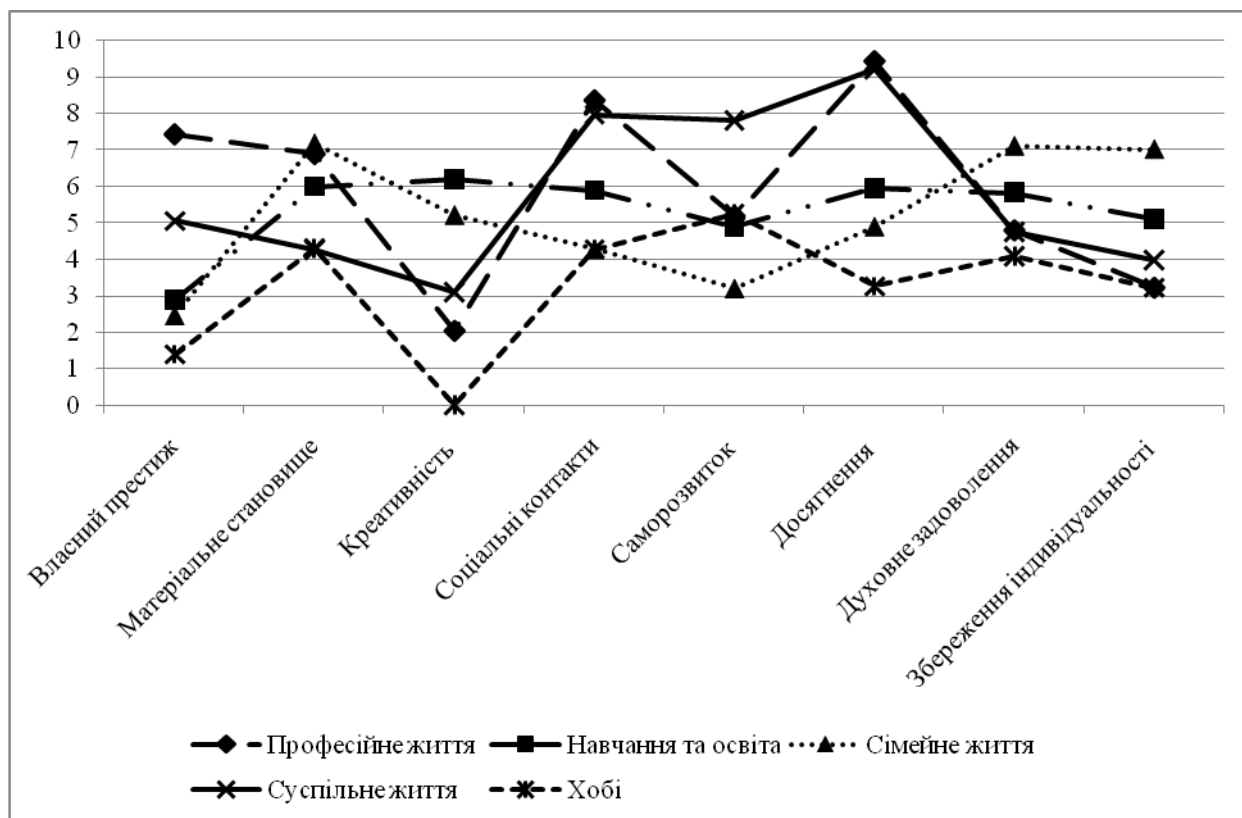
Таблиця 3.3.5 – Ступінь вираженості показників сформованості термінальних цінностей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (2-й етап)

Цінності та життєві сфери	Професійне життя	Навчання та освіта	Сімейне життя	Суспільне життя	Хобі	Σ
Власний престиж	7,44	2,89	2,46	5,06	1,39	19,24
Матеріальне становище	6,90	5,99	7,19	4,27	4,29	28,64
Креативність	2,06	6,19	5,22	3,10	5,11	21,82
Соціальні контакти	8,37	5,89	4,28	7,98	4,28	30,80
Саморозвиток	5,20	4,90	3,20	7,82	5,25	26,23
Досягнення	9,44	5,95	4,90	9,24	3,26	32,79
Духовне задоволення	4,81	5,83	7,12	4,77	4,09	26,53
Збереження індивідуальності	3,24	5,11	7,03	3,98	3,22	22,67
Σ	47,46	42,75	41,40	46,22	30,89	-

Одразу зауважимо, що найбільш вираженою на другому етапі дослідження стала така цінність, як *досягнення*, максимального прояву якої віднайшла в межах сфери професійне життя ($X=9,44$). Саме на етапі подолання такої

екзистенціальної проблеми, як вступ на нову посаду та прийняття нової соціальної ролі така цінність-мета є найбільш адекватною та виправданою. Молодий фахівець планує своє майбутнє в межах професійної реалізації, прагне досягти максимальних результатів та здобути визнання в колег, про що свідчить і висока виразність такої термінальної цінності, як *соціальні контакти* ($X=8,37$).

Рис. 3.3.2 – Вираженість показників сформованості термінальних цінностей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (2-й етап)

Хоча така сфера як навчання та освіта для фахівців-початківців вже не є актуальною, проте домінуючими в її межах ми можемо відзначити такі цінності, як *креативність* ($X=6,19$) та *матеріальне становище* ($X=5,99$).

Остання термінальна цінність зберігає свої лідерські позиції й у межах сімейного життя випробуваних ($X=7,19$), а поряд з нею розташувалася така цінність, як *духовне задоволення* ($X=7,12$). Цю позицію можна пояснити прагненням фахівця мати роботу, яка б гарантувала йому високу заробітню плату та інші види матеріальних благ, що б дозволило йому забезпечити всіх членів сім'ї. Прагнення до духовного задоволення в свою чергу може виражатися в бажанні мати взаєморозуміння з усіма членами родини.

Така цінність, як *досягнення*, знову ж таки з'являється на перших позиціях, але вже в межах такої життєвої сфери фахівців-початківців, як суспільне життя. Майже не відстає від неї й цінність-мета – *соціальні контакти* ($X=7,98$). У цьому випадку можна говорити про прагнення досягати перш за

все реальних та конкретних результатів у власній суспільній діяльності, проте досить часто це відбувається задля підвищення рівня власної самооцінки. Спостерігається прагнення реалізувати свою соціальну спрямованість через активне соціальне життя.

Подальші результати стосувались особливостей прояву цінностей у межах такої сфери життя, як хобі. Отже, найбільшу виразність серед усіх вказаних отримала така цінність, як *саморозвиток особистості*. Можна сказати, що в межах свого захоплення основною метою випробуваних є постійне вдосконалення та реалізація себе та своїх потенційних можливостей. Поряд із зазначеною термінальною цінністю зафіксовано й таку цінність, як *креативність* ($X=5,11$), яка полягає у прагненні людини захоплюватися таким заняттям, яке надає їй широкі можливості для творчості тощо.

Необхідно також зауважити, що сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників ДСНС України. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.

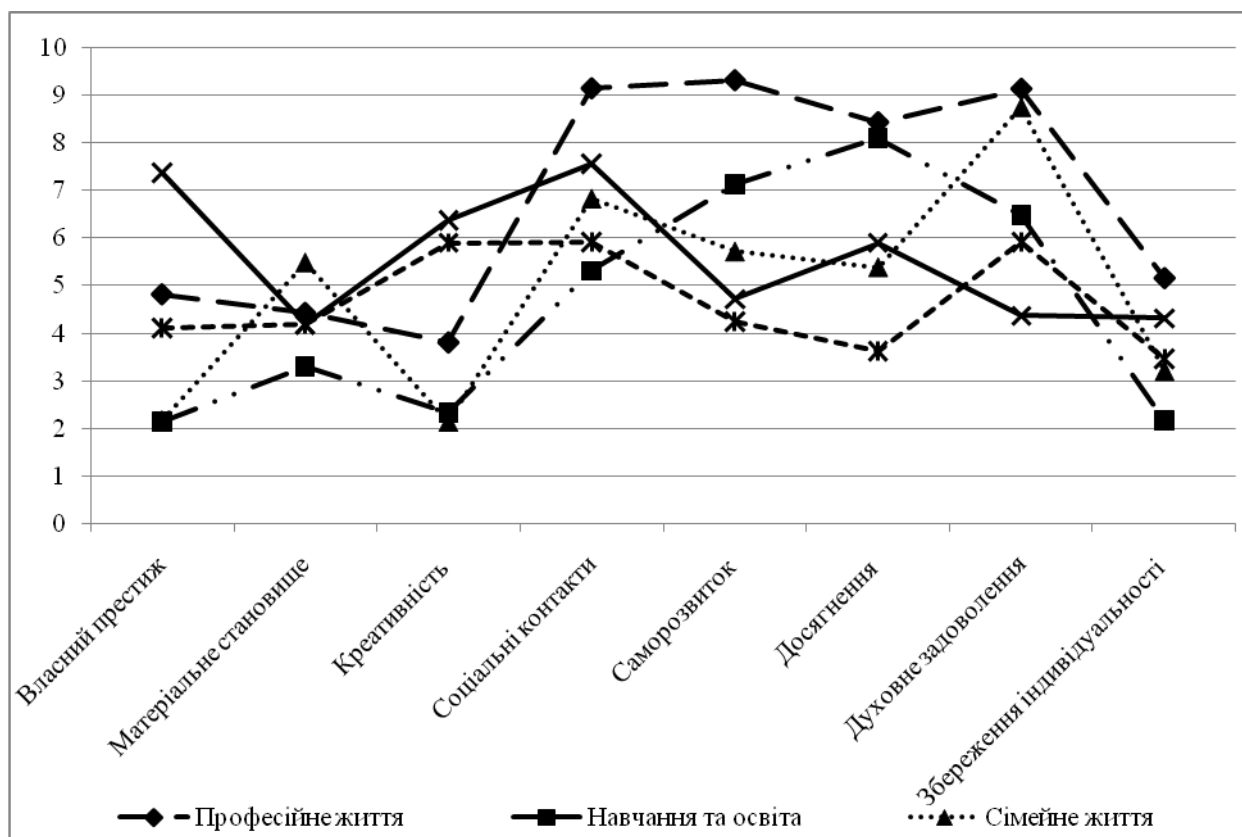
Аналізуючи результати виразності термінальних цінностей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на 3-му етапі дослідження (див. табл. 3.3.6 та рис. 3.3.3), відносять такі особливості.

Таблиця 3.3.6 – Ступінь вираженості показників сформованості термінальних цінностей фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України (3-й етап)

Цінності та життєві сфери	Професійне життя	Навчання та освіта	Сімейне життя	Суспільне життя	Хобі	Σ
Власний престиж	4,82	2,14	2,18	7,37	4,10	20,61
Матеріальне становище	4,43	3,31	5,49	4,18	4,18	21,59
Креативність	3,81	2,34	2,14	6,38	5,89	20,56
Соціальні контакти	9,14	5,31	6,83	7,57	5,90	34,75
Саморозвиток	9,31	7,14	5,72	4,71	4,24	31,12
Досягнення	8,43	8,11	5,39	5,90	3,62	31,45
Духовне задоволення	9,13	6,49	8,75	4,36	5,91	34,64
Збереження індивідуальності	5,16	2,17	3,21	4,31	3,46	18,31
Σ	54,23	37,01	39,71	44,78	37,30	-

Загальна картина виразності цінності-мету у групі рятувальників, які взяли участь в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, дозволяє констатувати спрямованість цих фахівців на своє професійне та суспільне життя.

Розгляд вираженості термінальних цінностей у групі фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які взяли участь у дослідженні на 3-му етапі, дозволив встановити, що головною цінністю для цих досліджуваних є *активні соціальні контакти*. Ця цінність є найбільш актуальною у сфері професійного життя особистості. Це може свідчити про прагнення особистості встановлювати позитивні взаємовідносини з колегами. Також можна відзначати, що такі обстежувані дуже переймаються соціально-психологічним кліматом у колективі, атмосферою довіри та взаємної допомоги серед колег по роботі.

Рис. 3.3.3 – Вираженість показників сформованості термінальних цінностей фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України (3-я група)

Такі особливості, безумовно, можуть бути наслідком пережитого разом з колегами важкого випадку в діяльності зокрема загибелі людей при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

У сфері навчання й освіти головують такі цінності, як *досягнення* та *саморозвиток* ($X=8,11$ та $X=7,14$ відповідно).

У сфері сімейного життя переважає цінність, що характеризує *духовне задоволення* досліджуваних. Вона проявляється у прагненні до глибокого взаєморозуміння з усіма членами родини, духовної близькості з ними, що підтверджується паралельною вираженістю такої термінальної цінності, як *соціальні контакти* ($X=6,83$), яка зберігає провідні місця й у межах такої сфери, як сус-

пільне життя ($X=7,57$). Крім того, аналізуючи цю життєву сферу, випробувані віддали більшість голосів такій цінності-меті, як *власний престиж* ($X=7,37$).

У межах життєвої сфери хобі майже однакову вираженість було зафіксовано стосовно таких цінностей, як духовне задоволення ($X=5,91$) та *соціальні контакти* ($X=5,90$).

Підсумовуючи отримані дані можна зауважити, що для курсантів найбільш актуальними та важливими є сфера навчання та освітній суспільне життя. Сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників ДСНС України. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення. Для випробуваних, що отримали досвід надання допомоги постраждалим при надзвичайних ситуаціях, головною сферою життєдіяльності є професійне життя, а головною термінальною цінністю для них можна назвати соціальні контакти.

3.4 Характер змін у структурі смисложиттєвих орієнтацій фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення

Професійна діяльність пожежного відрізняється великою кількістю ситуацій екзистенціальної загрози, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно-ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі. Саме такі складні надзвичайні ситуації професійної діяльності рятувальників (аварії, катастрофи, ДТП, стихійні лиха тощо) можуть детермінувати досить суттєві зміни в ціннісно-смісловій сфері особистості фахівця. Як свідчить Тітаренко Д. С. основними факторами, які відрізняють ситуації екзистенціальної загрози від інших ситуацій у житті людини, є їх незвичність, специфічність, новизна і те, що сама особистість не знає, як їй діяти. Людина для таких ситуацій не має загального алгоритму дій [140].

Вивчення специфіки змін у структурі ціннісно-сміислової сфери фахівців-рятувальників ми розпочали з аналізу смисложиттєвих орієнтацій особистості. Смисложиттєві орієнтації та цінності перебувають у взаємозалежності й функціонують спільно як частини єдиної ієрархічної смисло-ціннісної структури. Смисложиттєві цінності – це суб'єктивно обрані матеріальні та нематеріальні цінності, реалізація яких є одночасно детермінантою й функцією сенсу життя особистості. Можна сказати, що смыслом життя зумовлені смисложиттєві цінності людини. Однак ці цінності, як і цінності, що формуються під впливом інших чинників (фізіологічних, соціальних тощо), впливають на вибір особистістю сенсу свого життя.

Смисложиттєві орієнтації – це стан спрямованості особистості на досягнення смисложиттєвих цінностей і сенсу життя. Вектор цієї спрямованості формує поточні завдання, діяльність особистості і, в кінцевому підсумку, впливає на ставлення до навколишнього світу, характер, поведінку тощо.

Також додамо, що смисложиттєві орієнтації не вичерпуються однією, хоча б і дуже важливою ідеєю, метою життя, а є структурною ієрархією «великих» і «малих» смислів. Ієрархія смисложиттєвих орієнтацій людини належить до особливих чином організованих цілісних багаторівневих систем, які включають в себе цілий ряд різних смислових структур. Як пише В.Е. Чудновський, смисложиттєві орієнтації – це прояв високого рівня сформованості спрямованості особистості, іншими словами — «смисложиттєвої спрямованості особистості», тобто такої структури особистості, у якій провідне місце посідають мотиви пошуку людиною сенсу свого існування, побудови своєї долі [150].

Отже, смисложиттєві орієнтації – це регулятори або механізми спрямованої діяльності людини як суб'єкта, як особистості. Вони є узагальненою структурно-ієрархічною й динамічною системою уявлень, що є базовим елементом внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, сформованої і закріпленої життєвим досвідом індивіда в ході соціалізації й соціальної адаптації на тлі індивідуально-типологічних особливостей, і є, таким чином, суб'єктивними складовими феномена сенсу життя.

Вивчення особливостей змін смисложиттєвих орієнтацій дозволило отримати результати, які наведено в таблиці 3.4.1.

Аналізуючи наведені дані, можна відзначити, що у вираженості складових смислу життя у фахівців пожежних підрозділів на різних етапах їх професійного становлення спостерігається певна динаміка.

Встановлено, що така складова сенсу життя, як «мета», знайшла найбільшого вираження на другому етапі дослідження при подоланні такої екзистенціальної проблеми, як вступ на посаду та початок професійної діяльності. Можна припустити, що такий результат зумовлений здебільшого самим змістом цієї кризи на шляху професійного становлення. Цей показник достовірно вищий, ніж при замірюванні на 1-му та 3-му етапах дослідження. Відмінності в результатах є значущими на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках. На першому етапі процес цілеутворення можна назвати одним з найважливіших, адже планування свого подальшого життя на початку свого професійного шляху є запорукою успішної професіоналізації. Вираженість цього показника на 2-му етапі є показником початку професійної кар'єри та побудови професійних планів на майбутнє. Зниження цього показника на 3-му етапі свідчить про певну стабільність у професійному житті, про вже налагоджений процес виконання своїх професійних обов'язків тощо.

Таблиця 3.4.1 – Динаміка складових сенсу життя у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України

Складові смислу життя	1 етап ($M \pm m$)	2 етап ($M \pm m$)	3 етап ($M \pm m$)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Мета	29,77±1,38	32,55±1,62	28,32±1,45	2,07*	1,05	2,14*
Процес	26,26±1,20	28,33±0,87	31,00±1,68	1,89	2,33*	1,38
Результат	20,77±0,35	20,16±1,22	25,10±0,67	0,66	2,75*	2,71*
Локус контролю	20,06±1,05	18,99±0,46	21,33±1,40	1,48	0,93	1,79

– «Я»						
Локус контролю – «життя»	30,29±1,26	28,95±0,34	29,05±1,21	1,64	0,99	1,53
*p ≤ 0,05						

Подальші достовірні розходження було зафіксовано стосовно вираженості такої складової сенсу життя, як «процес». Ця шкала відображає зміст процесу життя людини та її емоційну насиченість. Найбільш показовий зміст цієї шкали можна представити у вигляді наступного висловлювання: «Сенс життя полягає в тому, щоб жити». Цей показник знайшов максимального прояву на третьому етапі діагностування випробуваних пожежних. Особливої значущості ці дані віднайшли порівняно з результатами першого етапу дослідження, коли випробувані ще були курсантами Національного університету цивільного захисту України ($p \leq 0,05$). Можна припустити, що цей показник свідчить про те, що фахівці, які на власному досвіді пережили всю важкість та трагізм екстремальної ситуації, є більш схильними жити сьогоднішнім днем. Вони цінують кожну хвилину власного життя та життя своїх близьких, адже вже отримали досвід зіткнення зі смертю.

Значно нижчий показник за цією шкалою в курсантів може говорити про незадоволеність своїм життям та спрямованістю в майбутнє, схильність орієнтуватись на перспективи.

Наступний показник знову ж таки здобув достовірно вищої вираженості на третьому етапі емпіричного дослідження. Відмінності в результатах є значущим на рівні $p \leq 0,05$. Ця шкала дозволяє розглянути ту оцінку, яку обирають випробувані для характеристики того відрізка життєвого шляху, який у людини залишився позаду з точки зору продуктивності та осмисленості. Можна сказати, що фахівці, які ще не повністю реалізувались у професійному плані та які тільки-но розпочинають своє сходження до верхівок професіоналізму, не задоволені минулим. Така оцінка певним чином може мотивувати людину на досягнення більш помітних досягнень у всіх сферах життєдіяльності особистості.

Аналізуючи дані щодо виразності шкали «локус контролю – «Я» та «локус контролю – «життя» у пожежних-рятувальників, було встановлено, що перша шкала стала найбільш виразною на третьому етапі дослідження, а друга – ще на першому. Зауважимо, що високі бали за цими шкалами свідчать про уявлення особистості про себе, як про сильну людину, наділену достатньою волею вибору, достатніми можливостями для побудови власного життя відповідно до своєї мети та уявлень про його сенс. Більш низькі показники за цією шкалою говорять про недостатній рівень впевненості особистості у своїх силах та здатності контролювати перебіг подій власного життя.

Наступним показником, який було оцінено нами, стала шкала «осмисленості життя», яку не можна назвати однорідним та виваженим утворенням. Цей показник утворюється та визначається взаємозв'язком таких складових, як осмисленість мети власного життя, яка визначається спрямованістю на

майбутнє, насиченістю життя, що зумовлюється осмисленістю сьогодення та задоволеністю самореалізацією, яка детермінується наявністю смислу життя в минулому.

Отже, наведені в таблиці 3.4.2 результати дозволяють говорити про існування певних змін у ступені осмисленості власного життя фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів на різних етапах їх професійного становлення.

З результатів можна побачити, що на першому етапі проведення емпіричного дослідження лише приблизно в половині досліджуваних було констатовано високий рівень осмисленості життя (51,51%). На другому етапі цей показник значно, з достовірністю в $p \leq 0,05$, підвищується до показника у 67,95%, а вже на третьому етапі він знову знижується до частоти в 48,10%. На цей раз достовірність розходжень складає $p \leq 0,01$.

Таблиця 3.4.2 – Динаміка рівня осмисленості життя у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України

Рівень осмисленості життя	1-й етап (%)	2-й етап (%)	3-й етап (%)	φ^* (1,2)	φ^* (1,3)	φ^* (2,3)
Високий	51,51	67,95	48,10	2,75*	1,29	3,26**
Середній	28,84	32,05	51,90	1,66	4,12**	3,81**
Низький	19,65	-	-			
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$						

Аналізуючи наведені дані, можна припустити, що результати першого етапу дослідження здебільшого зумовлюються віковими особливостями респондентів, їхнім світосприйняттям та малим життєвим досвідом. На цьому етапі можна спостерігати лише початок побудови структури смисло-життєвих та ціннісних орієнтацій та обрання вектора спрямованості власного життя.

Результати другого етапу можна спробувати пояснити стабілізацією особистісних орієнтирів фахівців, оформленням життєвих пріоритетів та цінностей. На цьому етапі фахівці здебільшого визначилися зі своїм майбутнім, принаймні на декілька років. Їх життєва позиція стала більш активною, а вони – більш впевненими.

Зниження ж кількості випробуваних з високим рівнем осмисленості життя на третьому етапі дослідження можна пояснити впливом пережитої ситуації екзистенціальної загрози, наслідком якої є порушення сталої системи цінностей та смисложиттєвих орієнтацій, дестабілізацією світосприйняття та початок пошуку нових життєвих орієнтирів.

Узагальнюючи отримані дані, можна зауважити, що найбільш чітка, структурована та логічна форми смисложиттєвих орієнтації відмічені на другому етапі проведення дослідження. Найбільша кількість фахівців на цьому етапі відрізняються найвищим рівнем осмисленості життя. Для рятувальників, які набули досвіду роботи в осередку надзвичайної ситуації, властиво звертатися до минулого в оцінці життєвих орієнтацій. При цьому вони відріз-

няються посереднім рівнем осмисленості життя.

3.5 Зміни у сприйнятті обраної професійної діяльності фахівцями рятувальних підрозділів на різних етапах професійного становлення

Зміни соціального та професійного статусу особистості зумовлюють зміни й у світосприйнятті, й у самооцінці, й у ставленні до навколишнього світу, зміни у ставленні до своїх вчинків. Крім того, може змінюватись і ставлення людини до обраної професійної діяльності. Оскільки нами вивчаються особливості змін, які викликані основними кризами або етапами професійного становлення, одним з компонентів дослідження вирішено було обрати ставлення випробуваних до своєї професії.

Суб'єктивна оцінка діяльності випробуваними дозволила отримати результати, які наведені в таблиці 3.5.1.

Таблиця 3.5.1 – Особливості оцінки обраної професійної діяльності фахівцями-рятувальниками (%)

Оцінка професії	I етап	II етап	III етап	Ф (1, 2)	Ф (1, 3)	Ф (2, 3)
Складна, важка, відповідальна, вимагає багато зусиль	29,85	48,90	75,25	2,16*	4,05**	2,56*
Найкраща, цікава, допомагає професійно реалізовуватися	60,05	46,00	24,75	1,67	3,11**	3,90**
Відсутність оцінок, байдужість	10,10	5,10	0	1,33	1,40	1,26
*p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,01						

Отримані при анкетуванні результати дозволяють констатувати наявність змін у ставленні фахівців рятувальних підрозділів до власної професійної діяльності. Відзначається, що на першому етапі дослідження, коли випробувані були курсантами 2-го курсу навчання, переважна більшість з них цілком позитивно оцінювала обрану професійну діяльність – 60,05% з усіх опитаних вказали, що оцінюють обрану професію як найкращу, цікаву та таку, яка допомагає професійно реалізовуватися. Майже третина з усіх опитаних на першому етапі дослідження вказала на складність обраної професійної діяльності, яка потребує від рятувальника чималих зусиль та високого рівня відповідальності за чинені дії. І лише близько 10% втрималися від відповіді на це запитання.

Отримані результати можна спробувати пояснити тим, що випробувані знаходяться під впливом умов лише навчальної діяльності та сприймають особливості своєї професії крізь її призму. На I етапі, на наш погляд, курсанту ще досить важко усвідомити всю складність обраної діяльності, він ще не розуміє значущості обраної ним професії та не до кінця ідентифікує себе з нею.

Значно збільшилася кількість випробуваних, які на II та III етапах дослідження вказали, що їх професійна діяльність є складною та досить відповідальною (див. табл. 3.5.1). При цьому відповідно зменшилася кількість опитаних на зазначених етапах, які сказали, що обрана ними професійна діяльність найкраща, цікава, допомагає професійно реалізовуватися – відмінності є достовірними на рівні $p \leq 0,01$.

Також зауважимо, що на третьому етапі проведення анкетування респондентів, які б ніяк не оцінили свою професійну діяльність, виявлено не було.

На наш погляд, безоціночний варіант відповіді характеризує сторонню, незацікавлену позицію особистості як суб'єкта діяльності. Можна припустити, що таку відповідь давали ті фахівці, які є найбільш незацікавленими у своїй професійній діяльності, ті, що не бачать змоги реалізуватись як професіонали, або ті, що є найбільш незадоволеними своїм професійним вибором. Отримані результати показали, що саме після участі в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації фахівців, які б залишилися байдужими до власної професії, зафіксовано не було. Таким чином, можемо припустити, що отриманий рятувальниками досвід є надзвичайно цінним та важливим для них. Можливо, вони усвідомили всю значущість власної професії та зрозуміли основне призначення та мету рятувальної діяльності.

Наступний блок анкетування містив питання, які стосувалися розуміння обраної професійної діяльності рятувальниками в аспекті її значущості та усвідомлення свого місця в ній як суб'єкта діяльності, а також у аспекті виявлення особливостей професійної ідентичності фахівців (див. табл. 3.5.2).

Таблиця 3.5.2 – Особливості змін сприйняття обраної професії

Професія для мене – це...	I етап	II етап	III етап	Φ (1, 2)	Φ (1, 3)	Φ (2, 3)
Можливість допомагати людям	33,95	35,25	48,90	0,55	2,12*	1,99
Можливість проявити себе	40,40	23,25	10,10	2,89*	3,76**	1,35
Можливість зробити кар'єру	25,65	41,50	41,00	2,30*	2,22*	0,06
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$						

Було встановлено, що на першому етапі дослідження більшість курсантів сприймають свою професію, як засіб самореалізації та можливості проявити себе.

Відзначається, що така позиція досить часто зумовлюється романтичним образом професії рятувальника, який був сформований у курсантів ще в період професійної орієнтації. Можливість допомагати людям, як головний зміст обраної професії, відзначається трохи меншою кількістю курсантів. І

близько чверті з усіх опитаних відмітили, що головним у обраній професії для них є можливість зробити кар'єру.

Оцінюючи результати опитування на II етапі при вступі на посаду більшість молодих фахівців розуміють свою професію, як можливість зробити кар'єру (41,50%). Більше третини опитаних говорять, що професія для них – це можливість допомагати людям, а близько 20% рятувальників сприймають її, як можливість проявити себе.

Аналіз результатів III етапу опитання показав, що більшість фахівців-рятувальників, які отримали досвід ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, сприймають свою професію саме, як можливість допомагати людям. На другому місці за частотою обрання варіантів сприйняття своєї професії фахівці рятувальних підрозділів відзначали можливість зробити кар'єру. Лише 10,10% з усіх опитаних сприймають свою професію, як можливість проявити себе.

Міжгруповий аналіз отриманих результатів показав, що найбільш суттєві зміни у сприйнятті своєї професії були відмічені стосовно її оцінки, як можливості допомагати людям, – достовірні відмінності було зафіксовано між I та III етапами дослідження ($p \leq 0,05$).

Зворотна картина спостерігається стосовно оцінки професії, як можливості проявити себе, – цей показник поступово від етапу до етапу знижується. І якщо на I етапі дослідження він складав 40,40%, то на III етапі – лише 10,10% ($p \leq 0,01$).

Спираючись на отримані результати, ми можемо говорити про проблему професійної ідентичності фахівця з діяльністю. Професійна ідентичність – це багатоаспектний інтегративний психологічний феномен, який забезпечує людині цілісність, тотожність та визначеність у професійній діяльності. Головною ознакою становлення професійної ідентичності фахівця є відчуття власної компетентності, ефективності та особистої впливовості. Зауважимо, що професійна ідентифікація – це об'єктивна та суб'єктивна єдність з професійною групою, справою взагалі та окремими професійними характеристиками. Вважається, що свою роль у становленні професійної ідентичності грають суб'єктивні очікування та можливості соціальних перспектив, а також визнання професіонала – саме це сприяє зміцненню професійної ідентичності людини.

3.6 Особливості динаміки компонентів самовідношення фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професіогенезу

Для позначення змісту самовідношення використовуються такі терміни, як самоповага, симпатія, самоприйняття, любов до себе, самовпевненість, самоприпинення, самозвинувачення й безліч інших. За справедливим зауваженням С. Р. Панталеєва, іноді за цими термінами стоять відмінності теоретичних орієнтацій дослідників, іноді – різні уявлення за феноменологічним змістом самовідношення, але частіше – просто відмінності у слововживанні.

На відміну від інших авторів, Н.І. Сарджвеладзе вважає, що поняття самовідношення є родовим щодо понять, які мають префікс «само» й відображають широкий спектр феноменів внутрішнього життя особистості. Саме самовідношення включає в себе самосвідомість, самопізнання, самооцінку, емоційне ставлення до себе, самоконтроль і саморегуляцію, а не навпаки.

1) самовідношення – сума окремих самооцінок, пов'язаних з різними аспектами Я-концепції.

2) самовідношення – інтегральна самооцінка приватних аспектів, зважених за їх суб'єктивної значущості.

3) самовідношення – ієрархічна структура, що включає окремі самооцінки, інтегровані за сферами особистісних проявів і в комплексі складають узагальнене «Я», яке знаходиться на верхньому шарі ієрархії.

Самоповага, у свою чергу, розуміється, як самостійна змінна, яка має свою особливу природу. Так, С. Куперсмит і М. Розенберг розглядають само відношення, як своєрідну особистісну рису, яка мало змінюється від ситуації до ситуації й навіть від віку до віку.

Самовідношення також розглядається як почуття, що включає переживання різного змісту (самовпевненість, самоприйняття тощо).

У вітчизняній психології найбільш розробленою є концепція самосвідомості, запропонована В. В. Століним. У ній автор вказує, що самовідношення не є прямим наслідком знання про себе, хоча в принципі виводиться з нього. При цьому самопізнання і самовідношення пов'язані опосередковано – за допомогою оцінки місця власних рис у відношенні до мотивів, «опредмечується» потреба в самореалізації.

На думку Д. О. Леонтьєва, найбільш поверхневим проявом самовідношення виступає самооцінка – загальне позитивне або негативне ставлення до себе. Автор відзначає, що перш за все слід розрізняти самоповагу – відношення до себе як би з боку, зумовлене певними реальними достоїнствами чи недоліками – і самоприйняття – безпосереднє емоційне ставлення до себе, незалежне від того, чи є в мені якісь риси, що пояснюють це ставлення [137].

На думку С. Р. Панталеєва найважливішими структурними компонентами, що утворюють самовідношення також є самоповага (самокерівництво, самовпевненість, соціальна бажаність «Я»); аутосімпатія (самоцінність, самоприйняття); самоприниження (внутрішня конфліктність, самозвинувачення). У цілому ж самовідношення визначається ним, як емоційно-оцінна система, як узагальнена освіта, що відображає більш-менш стійкий ступінь позитивності або заперечності ставлення індивіда до самого себе. Але, в той же час, далеко не завжди можна говорити про глобальне само відношення, як про просту арифметичну суму афективно заряджених більш приватних видів самовідношення.

Існує й такий погляд А. В. Петровського на проблему само відношення, як побудова за принципом динамічної ієрархії, який полягає в тому, що та чи інша модальність емоційного ставлення може виступати в якості ядерної структури, фактично визначаючи зміст і витриманість узагальненого сталого

самовідношення. Причому зміст ядерної структури визначається соціальним середовищем, соціальною ситуацією розвитку, яка впливає на ієрархію провідних діяльностей і мотивів. Тобто співвідношення і ступінь значущості компонентів самовідношення залежать насамперед від ієрархії діяльності, в якій людина вбачає переважну сферу самореалізації.

Спираючись на викладені погляди, можна зробити висновок, що самовідношення не просто відображає узагальнені почуття позитивності або заперечності щодо себе, а саме володіє складною будовою. Однак самовідношення не є власне психічним змістом людини. Будова й суть самовідношення можуть бути розкриті лише в контексті реальних життєвих відносин суб'єкта й діяльностей, за якими стоять мотиви, пов'язані з самореалізацією суб'єкта як особистості. При цьому вираження сенсу «Я» здійснюється в основному двома способами – самооцінкою й емоційно-ціннісним ставленням.

Деякі автори, характеризуючи самовідношення в плані аналізу природи самосвідомості, міркують приблизно так: поряд з тим, що людина усвідомлює свої окремі сторони, самосвідомість ще включає певне ставлення до себе, що виражається в самооцінці особистості й емоційному ставленні до себе. Відмінність між самовідношенням і ставленням до зовнішнього світу обмежується лише відмінністю референта: у одному випадку референтом відносин є власне тіло або психосоціальні й особистісні особливості, а в іншому випадку – об'єкти зовнішнього світу або інші люди.

Що ж стосується способів ставлення до себе й до зовнішнього світу, то в обох випадках можна констатувати наявність двох, вже позначених при розгляді природи аттитюдів, типів відносин суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного. Цим останнім судженням ми хочемо підкреслити, що специфіка самовідношення не пов'язана зі способами відносин, які вказують, як ставиться суб'єкт до себе й зовнішнього світу; його специфіка пов'язана лише з референтом відносин, тобто з тим, на що спрямований суб'єкт.

Розглядаючи отримані результати щодо змін самовідношення рятувальників на різних етапах професійного становлення, ми отримали таку картину (див. табл. 3.6.1). Аналізуючи дані за шкалою самовідношення «закритість», була відзначена суттєва зміна цього показника на кожному з етапів професійного становлення фахівця ДСНС України. Так, на другому році навчання в курсантів зафіксовано середній рівень вираженості шкали «закритість», що свідчить про вибіркове ставлення людини до себе. Крім того це може свідчити про подолання деяких психологічних захистів при актуалізації інших, особливо у складних ситуаціях.

Таблиця 3.6.1 – Динаміка показника самовідношення фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України

Показники самовідношення	1 етап	2 етап	3 етап
Закритість	6	10	2
Самовпевненість	4	9	5
Самокерування	3	3	10

Відображене самовідношення	5	7	8
Самоприйняття	4	4	6
Самоцінність	3	6	7
Самоприв'язаність	7	3	1
Внутрішня конфліктність	7	4	2
Самозвинувачення	3	4	9

На другому етапі дослідження, а саме на початковому етапі самостійної роботи випускників НУЦЗУ у пожежно-рятувальних підрозділах, картина дещо змінюється – рівень шкали самовідношення «*закритість*» суттєво зростає (див. табл. 3.6.1). Високі показники за цією шкалою відображають виражений психологічний захист особистості, бажання відповідати загальноприйнятими нормам поведінки та взаємовідносин з оточуючими. Фахівці на цьому етапі професіогенезу схильні демонструвати уникання відкритих відносин з самим собою. Детермінантами цього можуть бути або недостатність навичок рефлексії, поверхнєве бачення себе, або свідоме небажання розкривати себе та визнавати існування особистісних проблем.

Суттєве зниження шкали «*закритість*» ми фіксуємо на етапі професійного становлення, коли фахівці ПРП ДСНС вперше беруть участь в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, її рівень склав 2 стени. Такий показник свідчить про внутрішню чесність, відкритість людини перед собою. Крім того, можна відзначити, що такі фахівці характеризуються глибоким розумінням себе та рефлексією. Випробувані відрізняються критичністю стосовно себе. Слід відзначити, що ці фахівці при взаєминах з іншими людьми несвідомо схиляють інших до власного трактування ситуації, яка відбувається.

Зазначені особливості на кожному етапі професійного становлення є своєрідним показником тієї ситуації, у якій знаходиться фахівець, вони зумовлені тим внутрішнім станом, який «диктують» умови діяльності фахівця.

Аналіз отриманих показників вираженості шкали самовідношення «*самовпевненість*» дозволив встановити таке: на етапі навчання у виші в курсантів зафіксовано середній рівень вираженості зазначеного показника. Ці показники свідчать про те, що фахівці на цьому етапі професійного становлення відрізняються більш-менш постійною працездатністю, впевненістю в собі, орієнтацію на успіх. Однак при цьому, у випадку виникнення труднощів або складнощів, впевненість у собі може знижуватися, виникати тривога та стурбованість. Такі особливості можна пояснити й віковими особливостями випробуваних, а також особливостями етапу професійного становлення, коли в курсантів професійно важливі якості тільки-но починають формуватися, коли вони вперше випробовують себе в професійній діяльності, вперше починають приймати рішення та нести відповідальність за них.

Другий етап професійного становлення, коли молоді фахівці приходять після навчання на службу, характеризується суттєвими змінами в компоненті «*самовпевненості*» випробуваних – його показник значно підвищується (див. табл. 3.6.1). Такі особливості можна пояснити самою професійною ситуацією,

адже при вступі на службу вчорашні курсанти стають справжніми рятувальниками. Отже, високі оцінки за шкалою самовідношення «самовпевненість» свідчать про почуття сили власного «Я», впевненість при міжособистісному спілкуванні, домінацію спрямованості на успіх та на досягнення. На цьому етапі випробувані характеризуються високим рівнем самоповаги. Вони оцінюють себе, як висококваліфікованих та компетентних фахівців, здатних вирішувати будь-які проблеми та питання.

Аналіз оцінки шкали «самовпевненість» на третьому етапі нашого дослідження дозволив зафіксувати повернення показника майже до рівня, який був відзначений у випробуваних ще при навчанні на другому курсі університету (див. табл. 3.6.1). Такі особливості можна пояснити саме тією подією, яка була нами виділена, як переломна на етапі професіогенезу фахівця-рятувальника, – участь у ліквідації надзвичайної ситуації. Саме цей і особистісний, і професійний досвід, на наш погляд, й зумовили зниження рівня самовпевненості у фахівців ПРП. Після того, як вони опинилися в ситуації екзистенціальної загрози вірогідно відбулася переоцінка власних можливостей, рівня професійної компетентності та власної здатності виконувати професійні обов'язки в умовах екстремальної ситуації.

Розгляд отриманих даних стосовно шкали «самокерування» дозволив встановити таке: зазначений показник на перших двох етапах дослідження у випробуваних був зафіксований у стабільній величині – 3 стени, що відповідає низькому рівню його вираженості. Таким чином, фахівцям на першому та другому етапах замірювань були властиві не досить розвинені механізми та навички саморегуляції, слабкий волюний контроль над зовнішніми проявами, внутрішня напруга, яка зумовлюється здебільшого усвідомленням того, що на шляху до власної мети суб'єкт не завжди здатний пройти через усі перешкоди та успішно їх подолати.

Досить кардинальна картина щодо виразності зазначеного показника змінюється на третьому етапі нашого дослідження – показник вираженості шкали «самокерування» зростає до максимального рівня. Високі показники свідчать про те, що фахівці-рятувальники на даному етапі свого професійного становлення вважають саме себе головним відповідальним за розвиток своєї особистості, за власні досягнення та успіхи. Такі випробувані сприймають свою особистість, як внутрішній стрижень, який координує та спрямовує всю активність, організує поведінку та стосунки з оточуючих, що в свою чергу робить його здатним прогнозувати свої дії та наслідки. Фахівці, які вперше взяли участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, відчують себе здатними чинити опір зовнішнім впливам та контролювати власні емоційні реакції та переживання стосовно себе.

Наступна шкала «відображене самовідношення» характеризує уявлення особистості стосовно її здатності викликати в інших людей повагу та симпатію. Так, на першому та другому етапах дослідження показник зазначеної шкали у випробуваних відповідає середньому рівню її вираженості. Можна припустити, що фахівці в період цих двох етапів дослідження характеризува-

лися вибіркоvim сприйняттям ставлення інших до себе. Можна припустити, що вони не були стовідсотково впевненими в тому, що всі оточуючі позитивно та з відповідною повагою можуть до них ставитися. Такі особливості здебільшого зумовлені сутністю кожного з зазначених етапів професіогенезу фахівців. Так, на першому етапі курсанти не відчували себе здатними викликати схвалення та захоплення з боку оточуючих саме через свій статус, через відсутність професійного досвіду, через те, що вони сприймали себе початківцями, які тільки-но починають робити перші кроки в професії. Приблизно така ж картина могла скластись і на другому етапі дослідження, коли вчорашні курсанти стали молодими фахівцями та почали засвоювати основи професійної діяльності. Період входження в нову соціальну роль, зміна статусу та отримання нових повноважень, які в свою чергу висувають і нові, підвищені вимоги до фахівця, – все це й зумовило таку оцінку зазначеної шкали в досліджуваних. Зауважимо, що цей показник трохи (на 1 одиницю) підвищується при його третьому замірюванні, тобто після того, як випробувані фахівці отримали досвід роботи при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. У цей період можна констатувати, що випробувані відчують дещо змінену форму оцінки їх оточуючими людьми. Вони говорять, що відчують прийняття себе оточуючими, що їх цінують насамперед за їх вчинки, поведінку та наміри. Такі випробувані відчують у собі емоційну відкритість для спілкування та взаємодії з оточуючими, а також, готовність до встановлення нових контактів.

За шкалою «самоприйняття» було встановлено, що випробувані як на 1-му, так і на 2-му етапі дослідження показали недостатньо високі показники, які протягом цього часу були досить стабільними. Можна припустити, що на цих етапах професійного становлення у фахівців ми можемо констатувати зниження самооцінки, неадекватність у прийнятті своїх індивідуальних особистісних особливостей. На 3-му етапі цей показник підвищується, що можна пояснити більш дружнім ставленням до себе, внутрішньою гармонією та згодою з самим собою.

Отримані результати за шкалою самовідношення «самоцінність» характеризуються тенденцією до зростання від етапу до етапу. Так, при першому замірюванні у випробуваних було зафіксовано граничне значення низького рівня виразності цього показника (див. табл. 3.6.1). Такий результат дозволяє припустити, що у випробуваних на цьому етапі можуть спостерігатися глибокі сумніви щодо унікальності своєї особистості, недооцінка свого внутрішнього «Я». Невпевненість у собі послаблює опір зовнішньому впливу. У таких випадках підвищена чутливість до зауважень та критики оточуючих робить курсантів більш уразливими. На другому та третьому етапах проведення дослідження було зафіксовано середній рівень прояву у випробуваних шкали «самоцінність». На цих етапах у випробуваних можна констатувати здебільшого вибіркоче ставлення до себе. Фахівці схильні достатньо високо оцінювати низку своїх якостей, визнавати їх унікальність. Слід відзначити, що ті якості, які на думку випробуваних, не є професійно важливими, можуть недооцінюватися фахівцями.

Надалі нами було розглянуто показники шкали самовідношення «*самоприйняття*». На першому етапі проведення дослідження було зафіксоване превалювання середнього рівня вираженості у випробуваних цього показника (див. табл. 3.6.1). Ця шкала характеризує вибірковість ставлення людини до себе. Курсанти другого року навчання схильні приймати не всі свої чесноти та критикувати не всі свої недоліки. Можна припустити, що на цьому етапі професійного становлення вони ще не здатні до глибокого самоаналізу та самокритики. Цей період (період змін) зумовлює у випробуваних деяку нестабільність та сум'яття відносно самовідношення. Зауважимо, що на другому етапі дослідження, коли молоді фахівці-рятувальники вперше заступають на службу, були отримані результати, які можна віднести до верхнього показника в межах середнього рівня. Таким чином, можна припустити, що у фахівців-початківців вище-перелічені особливості є менш вираженими, вони лише в деяких випадках схильні цілком сприймати всі сторони своєї особистості.

Картина виразності показника шкали самовідношення «*самоприйняття*» дещо змінюється в бік підвищення при проведенні дослідження з фахівцями аварійно-рятувальних підрозділів одразу після їх участі в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації – III етап дослідження. Такий показник характеризує схильність сприймати всі сторони свого «Я», приймати себе в усіх своїх проявах, цілком оцінювати власну поведінку. Відзначимо, що на цьому етапі у випробуваних рятувальників загальний фон самоприйняття здебільшого позначається, як позитивний, можна навіть сказати, що людина починає собі подобатися. Можливо, саме участь у виконанні надскладного професійного завдання зумовила такі показники за цією шкалою. Результати дозволяють констатувати наявність помітних змін у само відношенні фахівців, які стосуються змін у їх професійній діяльності, а саме: подоланні ще одного важливого етапу на шляху професійного становлення.

Наступна шкала самовідношення «*самоприв'язаність*» характеризує ступінь бажання та прагнення випробуваного змінюватися на краще, розвиватись як у особистісному, так і у професійному відношеннях. На етапі дослідження, коли випробувані були ще курсантами другого року навчання, за зазначеною шкалою було зафіксовано показник, який відповідає верхній межі середнього рівня вираженості. У цьому випадку курсантів можна охарактеризувати як тих, які досить вибірково ставляться до своїх власних якостей, вони прагнуть змінювати лише деякі з них, зберігаючи при цьому інші. Наступні етапи проведення дослідження (II та III етапи) дозволили зафіксувати низький рівень вираженості цієї шкали у фахівців-рятувальників (див. табл. 3.6.1). Такі результати дозволяють прогнозувати можливість того, що на зазначених етапах випробувані будуть демонструвати готовність як до змін «Я-концепції» у цілому, так і окремих її компонентів. На цих етапах можуть фіксуватися відкритість новому досвіду в пізнанні своєї особистості, пошуки відповідності реального та ідеального «Я». При цьому бажання вдосконалювати власну особистість є досить чітко виражений і джерелом цього може бути незадоволеність собою.

Шкала самовідношення «*внутрішня конфліктність*» визначає наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, вираженість тенденції до самодослідження та рефлексії. На першому етапі проведення дослідження, коли випробувані були курсантами другого курсу, вираженість цієї шкали відповідала середньому рівню (див. табл. 3.6.1). Ці показники дозволяють характеризувати групу випробуваних як тих, що формують ставлення до себе залежно від ступеня адаптованості в ситуації. Слід зауважити, що у звичних для себе умовах, особливості яких добре знайомі та існує можливість прогнозування, спостерігається позитивний фон ставлення до себе, визнання власних сильних сторін та досягнень. При цьому труднощі, які можуть виникати, тільки провокують фахівців на недооцінку власних успіхів. Фахівці, які пройшли діагностику за цією методикою на етапі вступу на посаду, отримали за результатами приблизно такі ж показники, і відповідно характеристику, яка була наведена вище стосовно результатів дослідження на I етапі. Суттєвого зменшення ця шкала зазнає на етапі дослідження, коли випробувані, перебуваючи діючими фахівцями аварійно-рятувальних підрозділів, вперше отримали досвід ліквідації наслідків надзвичайної ситуації (див. таб. 3.6.1). Такі показники частіше зустрічаються в тих, хто в цілому позитивно ставиться до себе, відчуває баланс між власними можливостями та вимогами оточуючого середовища, між прагненнями та досягненнями. Такі випробувані в цілому задоволені ситуацією та собою. При цьому в деяких випадках можуть спостерігатися прояви заперечення проблем та поверхневе сприйняття себе.

Останній показник самовідношення шкала «*самозвинувачення*» характеризує вираженість негативних емоційних проявів щодо свого «Я». На першому етапі дослідження в курсантів 2 курсу було зафіксовано низький рівень вираженості цієї шкали. Цей показник дозволяє охарактеризувати випробуваних як тих, хто здебільшого прагне заперечувати власну провину в будь-якій конфліктній ситуації. Захист власного «Я» відбувається шляхом звинувачення інших, перенесенням відповідальності на оточуючих. Така поведінка є дещо інфантильною. На наступному етапі проведення дослідження було зафіксовано показники, які відповідають середньому рівневі вираженості. Спираючись на наведені результати, ми можемо констатувати наявність вибіркового ставлення до себе, схильність у деяких випадках звинувачувати себе за ті чи інші вчинки та дії. Це може супроводжуватись проявами гніву. Наступний етап дослідження дозволив отримати дані, які відповідають високому рівню вираженості даної шкали. У цьому випадку можна констатувати, що у фахівців, які отримали досвід роботи в осередку трагедії, відзначаються зміни щодо сприйняття себе у бік самозвинувачення, засудження. Така установка супроводжується розвитком внутрішньої напруги, відчуття неможливості задовольнити основні потреби.

Отримані дані щодо самовідношення фахівців на різних етапах їх професійного становлення дозволяють зробити висновок, що основними особистісними характеристиками, які зазнали з часом суттєвих змін у випробуваних стали такі особливості, як напрямок якісної самооцінки фахівця, здатність до

рефлексії, адже саме вона допомагали випробуваним «звертатися» до власного «внутрішнього світу» та проводити самоаналіз. Відзначимо помітний вплив умов професійної діяльності на динаміку основних показників самовідношення у фахівців рятувальних підрозділів, основною тенденцією якого стало зміна самовідношення в бік пошуку та фіксації позитивних рис своєї особистості від етапу до етапу дослідження.

Наведені дані дозволяють припустити, що загальний рівень самооцінки випробуваних себе як фахівця суттєво підвищився.

3.7 Особливості трансформацій основних компонентів емоційно-вольової сфери фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України при вирішенні основних екзистенціальних проблем професійного становлення

3.7.1 Особливості трансформації стильових особливостей саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів на різних етапах професійного становлення

Кількість щоденного навантаження на психічний стан пожежно-рятувальника викликана специфікою професійної діяльності фахівця. Це вимагає від нього володіння достатнім або ж необхідним рівнем саморегуляції свого психічного стану. Навички саморегуляції можна назвати однією з головних професійно важливих якостей фахівця пожежного підрозділу. Саморегуляція в надскладних екстремальних умовах частіше, ніж будь-яка інша якість, визначає успішність виконання завдання за призначенням. Саме саморегуляція певною мірою забезпечує можливість фахівця вийти з екстремальної ситуації з мінімальними втратами (як психічними, так і фізичними).

Аналізуючи отримані результати, ми можемо констатувати наявність достовірних розходжень у вираженості шкали «планування» ($t=2,44$, при $p \leq 0,05$) порівнюючи результати 1-го та 2-го етапів дослідження. Цей показник характеризує індивідуальні особливості цілеутворення, утримання особистістю поставленої мети та сформованість у людини усвідомленого планування діяльності. З наведених у таблиці 3.7.1 та на рис. 3.7.1 даних ми можемо побачити, що згаданий показник у пожежних-рятувальників є найменш вираженим на першому етапі дослідження.

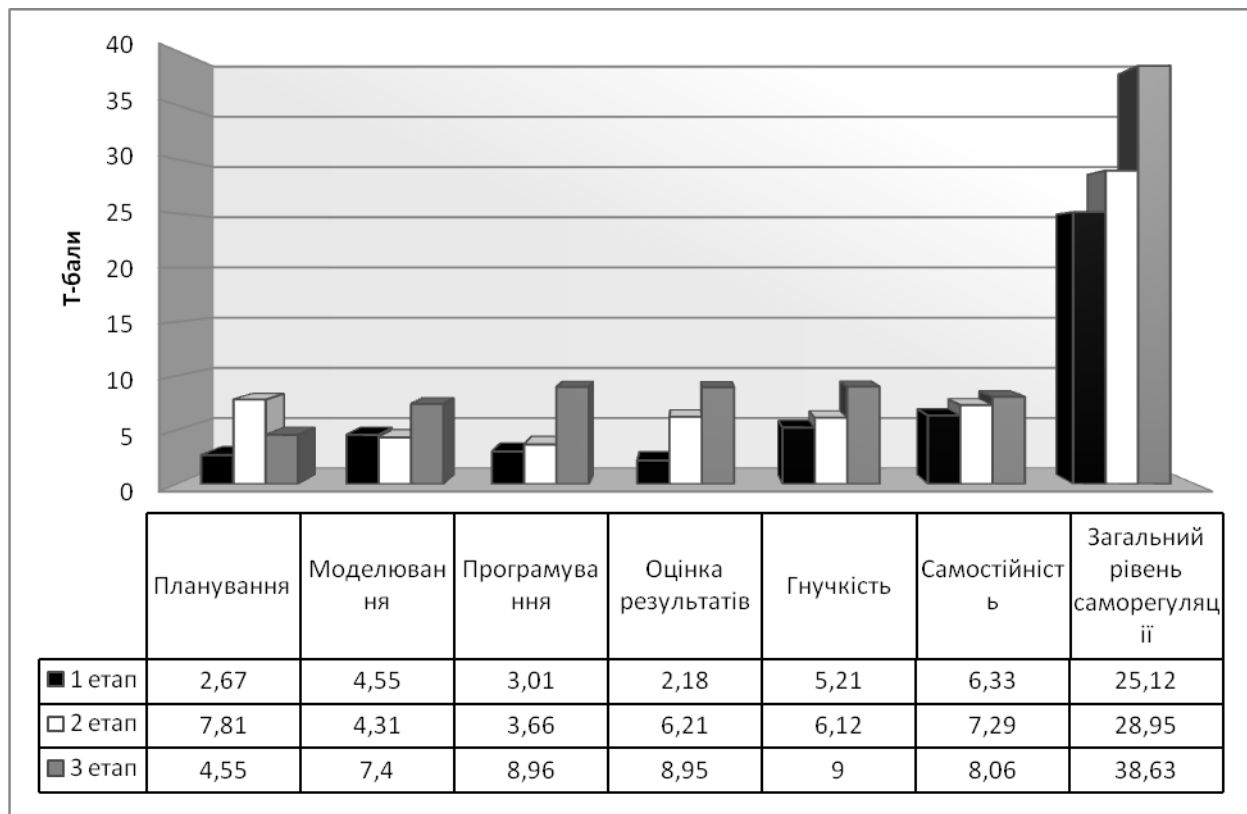
Таблиця 3.7.1 – Показники основних шкал саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України

Регуляторні шкали	1 етап (M±m)	2 етап (M±m)	3 етап (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
	2,67±0,41	7,81±2,12	4,55±1,29			
	Низький	Високий	Середній			
	4,55±1,51	4,31±1,29	7,40±2,06			
	Середній	Середній	Високий			
	3,01±0,55	3,66±0,87	8,96±3,07			

	Низький	Низький	Високий			
	2,18±1,68	6,21±1,49	8,95±3,56			
	Низький	Середній	Високий			
	5,21±1,21	6,12±1,52	9,00±2,56			
	Середній	Середній	Високий			
	6,33±1,41	7,29±1,29	8,06±2,30			
	Середній	Середній	Високий			
	25,12±2,19	28,95±2,07	38,63±4,15			
	Середній	Середній	Високий			

*p≤0,05;
** p≤0,01.

Отже, можна припустити, що потреба в плануванні в курсантів на той час була розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже, й рідше досягається. На цьому етапі випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мету ставлять ситуативно і досить часто під примусом ззовні.

Рис. 3.7.1 – Вираженість показників основних шкал саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України

Наступні розходження, які були підкріплені статистичними розбіжностями, було відзначено стосовно шкали «моделювання». Бачимо, що своєї найвищої вираженості ця шкала набула на третьому етапі нашого дослідження (M=7,40). Цей показник є значно вищим порівняно з даними на 1-му етапі і порівняно з даними на 2-му етапі – p≤0,05 в обох випадках.

Аналогічну картину було зафіксовано стосовно вираженості показників такої шкали саморегуляції, як «*програмування*». Цей показник також є достовірно вищим при замірюванні у фахівців, які отримали досвід участі в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Відмінності в результатах є дійсними на рівні $p \leq 0,05$. Відзначимо, що шкала «*програмування*» свідчить про здатність особистості свідомо програмувати свої дії. Низькі показники за цією шкалою (як при 1-му та 2-му етапах дослідження) надають нам змогу припустити, що в цей період випробувані відрізнялися невмінням та небажанням програмувати та прогнозувати послідовність своїх дій. Такі результати говорять про імпульсивність у діях випробуваних, про їх нездатність самостійно формувати програму власних дій. Частіше за все майбутні та молоді фахівці схильні діяти за принципом методу спроб та помилок.

Цей показник з часом, за наведеними вище даними, у фахівців-пожежних значно виростає. Це може свідчити про сформовану в людини потребу обмірковувати свої дії та поведінку для досягнення мети, про деталізованість та розгорнутість програм життєдіяльності. Такі програми розробляються фахівцем самостійно, легко змінюються в нових обставинах та при цьому залишаються стійкими й непохитними в ситуації раптових перешкод. Зауважимо, що у випадку, коли отримані результати не відповідають поставленій меті, фахівцем проводиться корекція програми дій до отримання бажаного результату.

Такий показник, як «*оцінка результатів*», виявився найнижчим у групі курсантів. Достовірні розходження було зафіксовано порівняно з 3-ім етапом дослідження на рівні $p \leq 0,01$. Високі показники за цією шкалою на 3-му етапі дослідження дозволяють говорити про розвиненість та адекватність самооцінки, сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів діяльності. Людина адекватно оцінює як сам факт незгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і їх чинники.

Стосовно низьких показників шкали «*оцінки результатів*», які було зафіксовано на початковому етапі нашого дослідження, слід зауважити наступне: випробувані не помічають своїх помилок та відрізняються некритичністю до своїх дій. Суб'єктивні критерії успішності недостатньо стійкі, що призводить до різкого погіршення якості результатів при збільшенні обсягу роботи, погіршенні стану або виникненні зовнішніх труднощів.

Останню низку достовірних розходжень нами було відзначено стосовно *загального рівня саморегуляції*: найвищий її рівень зафіксовано у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які отримали досвід ліквідації наслідків складної надзвичайної ситуації. Цей показник є відображенням оцінки загального рівня сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності людини.

Таким чином, випробувані на 3-му етапі емпіричного дослідження відрізнялися гнучкістю та адекватністю реагування на зовнішні зміни. Висування й досягнення мети в них є значно усвідомленим. При високій мотивації досягнення вони здатні формувати такий стиль саморегуляції, який дозволяє

компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, що перешкоджають досягненню мети. Чим вище загальний рівень усвідомленої регуляції, тим легше людина опановує нові види активності, впевненіше почуває себе в екстремальних ситуаціях, тим стабільніше її успіхи в звичних видах професійної діяльності.

Досить важливими, на нашу думку, стали й результати за цим показником, які були отримані на першому та на другому етапах нашого дослідження. Так, було встановлено, що у випробуваних з низькими показниками за цією шкалою потреба в усвідомленому плануванні та програмуванні своєї поведінки не сформована, вони більш залежні від ситуації й думки оточуючих людей. У фахівців на цих етапах професійного становлення знижена можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей. Відповідно, успішність оволодіння новими видами діяльності багато в чому залежить від відповідності стильових особливостей регуляції та вимог освоюваного виду активності.

Надалі нами було збудовано та проаналізовано загальногрупові профілі саморегуляції фахівців пожежно-рятувальних підрозділів на різних етапах їх професійного становлення (див. рис. 3.7.2-3.7.4).

Рис. 3.7.2 – Індивідуально-типовий профіль саморегуляції майбутніх фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (при вступі на чергування до НПРЧ)

Наведений на рис. 3.7.2 профіль відрізняється більш-менш високим рівнем розвитку за шкалою моделювання та гнучкості, а розвиток інших ланок

знаходиться на середньому та низькому рівнях. Загальний рівень саморегуляції залежить від конкретних показників цих шкал. Для цього профілю характерні високі значення за регуляторно-особистісними якостями і гнучкістю. Зауважимо, що курсантів за цим профілем саморегуляції відрізняє чіткість у встановленні мети діяльності, ретельне планування, призначення конкретних термінів її виконання і, як наслідок, організованість процесу навчання. Їм властива енергійність, швидкий перехід з одного виду діяльності на інший. Достатній ступінь розвитку такої регуляторно-особистісної властивості як гнучкість дозволяє їм бути сприйнятливими до всього нового, сприяє швидкому та оперативному орієнтуванню тому, що оточує, соціальній адаптивності.

Середній рівень розвитку моделювання дозволяє правильно оцінити навчальну ситуацію, оперативно підібрати шляхи і способи досягнення мети. Сфера інтересів у випробуваних на цьому етапі професійного становлення різноманітна. Їх дуже цікавлять конкретні завдання. У спілкуванні відзначається присутність прагнення до незалежності. Легко сходяться з людьми, доброзичливі й довірливі, прагнуть до лідерства. Їх життєві перспективи різноманітні і стосуються всіх сфер: особистої, професійної, матеріальної. Таких курсантів відрізняє бажання досягти одразу безліч цілей. Є чітке усвідомлення необхідності самовдосконалення.

Через недостатній рівень розвитку моделювання у випробуваних на другому етапі дослідження (див. рис. 3.7.3) у програмі дій не завжди адекватно відображені значущі для успішності діяльності умови. Фахівцями поки що не враховуються значущі та важливі умови виконання діяльності. Фахівців-початківців відрізняє недостатній рівень розвитку регуляторно-особистісної властивості – гнучкості. Таким фахівцям потрібно більше часу для включення в роботу в звичних ситуаціях і тим більше у швидко мінливих умовах. Високий рівень розвитку оцінки результатів і самоконтролю сприяє формуванню адекватних критеріїв успішності, які дозволяють своєчасно та об'єктивно оцінити неузгодженість проміжних результатів з метою діяльності та своєчасно приступити до коректування програми.

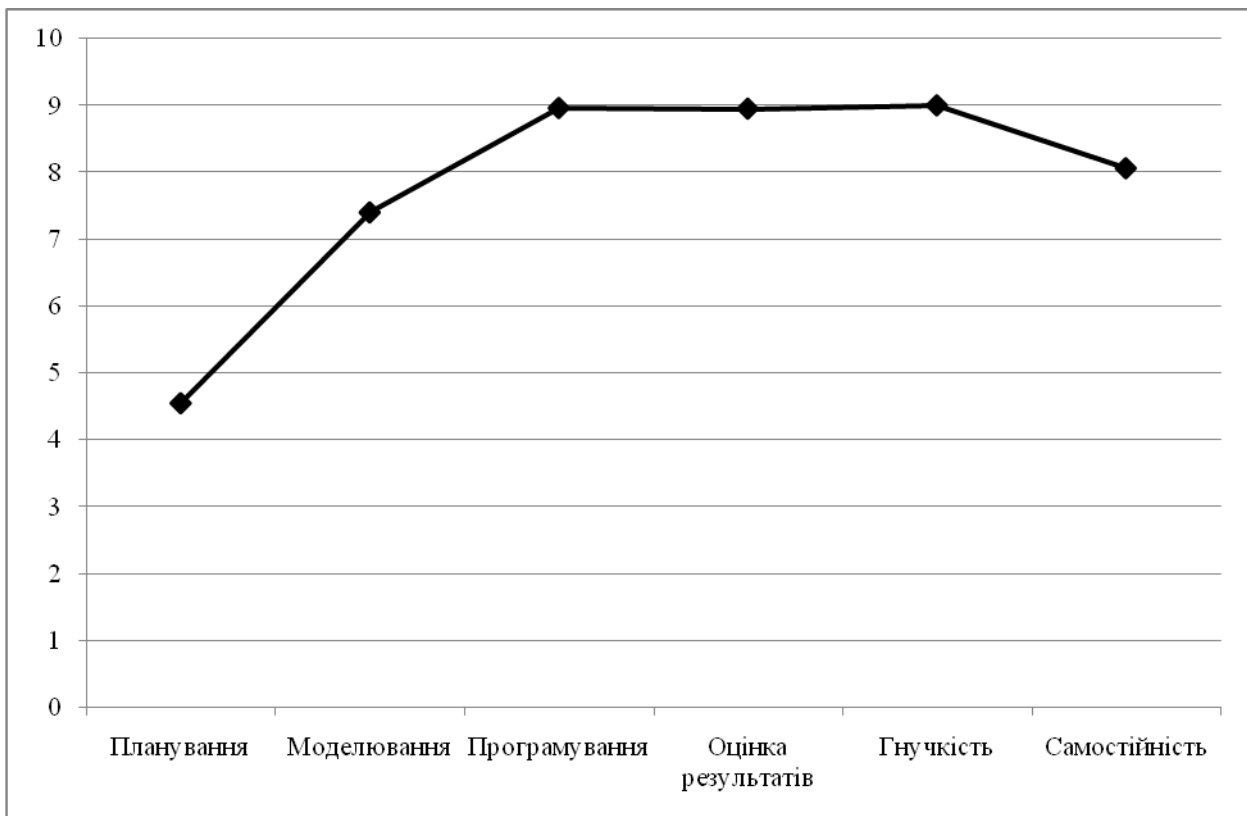
Рятувальники на цьому етапі професіогенезу ретельно планують свої вчинки. У всьому люблять порядок, правил не порушують. Уміють добре контролювати свою поведінку і емоції. Перш ніж прийняти рішення, зважують усі «за» і «проти». Розпочату справу доводять до кінця.

Рис. 3.7.3 – Індивідуально-типовий профіль саморегуляції фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на початку професійної діяльності (при вступі на посаду)

Пожежні-рятувальники, які були відзначені наступним профілем (див. рис. 3.7.4) характеризуються сформованістю моделювання, програмування та оцінки результатів, недостатньою розвиненістю ланки планування. Високий загальний рівень саморегуляції формується при високих значеннях за шкалами моделювання, програмування та оцінки результатів. Для цього профілю характерні середні значення для регуляторно-особистісної властивості самостійності і високі значення – для гнучкості, високий загальний рівень саморегуляції. Такі фахівці не вважають за необхідне заздалегідь планувати свою професійну діяльність.

Проте розвиненість регуляторної гнучкості дозволяє їм бути сприйнятливим до всього нового, дає гарну пристосовуваність і соціальну адаптивність.

Рис. 3.7.4 – Індивідуально-типовий профіль саморегуляції фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України після участі в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації

Високий рівень розвитку моделювання допомагає швидко оцінювати ситуацію, чітко визначати мету діяльності в цих умовах, оперативно будувати адекватну ситуації програму дій.

Високий рівень розвитку за шкалою оцінки результатів допомагає зіставляти й оцінювати проміжні та кінцеві результати, точно визначати ступінь неузгодженості з метою діяльності, виявляти причини й оперативно перебудувати програми дій, вчасно вносити необхідні корективи. Фахівці на цьому етапі професійного становлення реально оцінюють свої можливості і прогнозують результати. Вони добре передбачають дії і вчинки інших людей, вміють розподілити обов'язки при спільній роботі. Висока пластичність процесів саморегуляції проявляється в легкості переключення з одного виду діяльності на інший у переході від одних дій до інших. Розвиненість такої регуляторно-особистісної властивості як самостійність свідчить про можливість автономно організувати роботу для досягнення мети, контролю ходу її виконання та отриманих результатів, схильність відстоювати свої права, часом з надмірною наполегливістю.

3.7.2 Особливості проявів особистісної та реактивної тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України протягом їх професійного становлення

Тривожність є майже обов'язковою якістю особистості, яка має властивість проявлятися в певних умовах. Особливо така якість є «обов'язковою» в умовах екстремальної ситуації. Максимальний прояв тривожності в рятувальників можна спостерігати саме в умовах надзвичайних ситуацій, які можна назвати ознакою особливостей професійної діяльності рятувальників.

Можна сказати, що подібні умови діяльності зумовлюють виникнення та розвиток у рятувальників нервово-психічного напруження, емоційної та психічної дезорганізації, емоційно-вольової нестабільності та тривожності.

Кожна людина характеризується індивідуальним рівнем особистісної тривожності, а реактивна її характеристика зазвичай проявляється в конкретних умовах або ситуаціях.

Тривога, страх, психічна нестабільність здатні дезорганізувати діяльність фахівця, умови діяльності якого є екстремальними. Вивчення особливостей прояву особистісної та реактивної тривожності у фахівців рятувальних підрозділів протягом усього процесу подолання екзистенціальних проблем професійного становлення дозволить проаналізувати динаміку змін цієї якості.

Вивчаючи особливості професійного становлення рятувальників особливу увагу необхідно приділяти вивченню рівня тривожності, оскільки її завищений рівень може стати загрозою для психологічної безпеки фахівця-рятувальника, а також негативно позначиться на якості професійних завдань, які він виконує. Отже, можна сказати, що особливості тривожності особистості рятувальника необхідно вивчати в аспекті дослідження особливостей поведінки рятувальника в небезпечній ситуації.

Отримані при дослідженні дані наведено в таблиці 3.7.2.

Одразу відзначено, що на першому етапі дослідження рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим. На другому етапі замірювання рівня реактивної тривожності у рятувальників залишається високим, а рівень особистісної тривожності знижується до середнього ($t=2,55$, при $p\leq 0,05$). На третьому етапі тенденція щодо реактивної тривожності зберігається, а особистісний рівень тривожності суттєво знижується ($t= 3,70$, при $p\leq 0,01$).

Таблиця 3.7.2 – Виразність особистісної та реактивної тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України

Вид тривожності	1 етап (M±m)	2 етап (M±m)	3 етап (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Реактивна тривожність	49,43±1,34	44,27±1,61	44,16±1,20	1,66	1,89	0,91
Особистісна тривожність	46,62±1,45	32,12±1,38	25,44±1,09	2,55*	3,70**	1,99
* $p\leq 0,05$;						

** $p \leq 0,01$.

Аналізуючи отримані дані, ми можемо відзначити, що рівень реактивної тривожності в рятувальників залишався майже константним протягом усіх етапів дослідження. Можна припустити, що таку особливість було зумовлено специфікою професійної діяльності рятувальників, наявністю фактора екстремальності при виконанні ними завдань за призначенням, збереженням постійно високого рівня психоемоційної напруженості тощо.

Стосовно змін у вираженості рівня особистісної тривожності можна сказати, що її показник від етапу до етапу дослідження поступово знижувався. Отже, можна припустити, що проходячи основні етапи професійного становлення, вирішуючи основні проблеми на цьому шляху, фахівці-рятувальники набували внутрішньої впевненості, вчилися контролювати та регулювати свій психічний стан, намагалися оволодіти навичками саморегуляції. Таким чином, у цілому на момент подолання найважливішої екзистенційної проблеми у процесі професійного становлення рятувальників можна охарактеризувати, як емоційно та психологічно зрілих особистостей, які успішно пройшли початкові сходинки на шляху до вершин професіоналізму.

Наступним кроком вивчення особливостей тривожності в рятувальників було визначення рівнів її вираженості. Отримані дані наведено в таблиці 3.7.3.

Перші достовірні розходження було відзначено щодо помірному рівня особистісної тривожності: на 1-му етапі дослідження такий показник було зафіксовано в 61,57% з усіх опитаних, на 2-му етапі таких випробуваних стало майже на 10% менше ($p \leq 0,05$), а на 3-му етапі кількість опитаних з помірним рівнем особистісної тривожності знову значно зросла ($p \leq 0,05$ порівняно з 2-ю серією замірювань).

Зауважимо, що достовірно більша кількість рятувальників при 2-му психодіагностичному замірюванні продемонструвала низький рівень особистісної тривожності, ніж при 1-му та 3-му.

Аналізуючи результати вираженості реактивної тривожності, можна відзначити існування тенденції зниження кількості рятувальників від 1-го до 3-го етапу дослідження, у яких нами було зафіксовано високий рівень реактивної тривожності (20,10% при 1-му замірюванні проти 8,39% при 3-му замірюванні). Відмінності є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Незважаючи на те, що відносно частоти зустрічаємості помірному рівня реактивної тривожності в рятувальників, що взяли участь у нашому дослідженні, достовірних відмінностей зафіксовано не було, зауважимо, що цей показник характеризується практично незмінним коефіцієнтом (61,09%, 62,99% та 57,78%).

Таблиця 3.7.3 – Показники рівнів вираженості особистісної та ситуативної тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України

Вид	Рівень	1 етап	2 етап	3 етап	ϕ	ϕ	ϕ
-----	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

	виразності	(%)	(%)	(%)	(1, 2)	(1, 3)	(2, 3)
	Високий	12,04	8,20	10,16	1,14	0,67	1,08
	Помірний	61,57	53,92	65,32	2,20*	0,46	2,45*
	Низький	26,39	37,88	24,52	2,17*	0,33	2,37*
	Високий	20,10	12,45	8,39	1,83	2,48*	1,39
	Помірний	61,09	62,99	57,78	0,27	1,86	1,83
	Низький	18,81	24,56	33,83	1,80	2,76*	1,91
* $p \leq 0,05$							

Остання достовірна відмінність була відзначена нами стосовно частоти зустрічаємості низького рівня реактивної тривожності в рятувальників ДСНС України – на 1-му етапі дослідження таких випробуваних було лише 18,81%, а вже на 3-му етапі – 33,83% ($p \leq 0,05$).

Підводячи підсумки отриманих результатів, можна сказати, що найвищий рівень як особистісної, так і реактивної тривожності було зафіксовано на першому етапі дослідження, а саме в момент, коли випробувані навчалися на другому курсі університету та вперше заступили на чергування до навчальної пожежної частини. При цьому згодом при вирішенні фахівцем екзистенціальних проблем професійної діяльності рівень особистісної тривожності у випробуваних поступово знижується. Стійким та стабільним залишається рівень реактивної тривожності у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України протягом усіх трьох етапів емпіричного дослідження.

Наступний крок дослідження тривожності рятувальників та особливостей її змін залежно від етапу професійного становлення фахівця ДСНС України складався з визначення рівня тривожності випробуваних з використанням більш дрібної оціночної шкали.

Розглядаючи отримані результати зауважимо, що саме на першому етапі дослідження було відзначено найбільшу кількість (36%) рятувальників порівняно з 2 та 3 етапами (у останньому випадку результати є дійсними на рівні $p \leq 0,05$). Наголошуємо, що високий рівень тривожності від етапу до етапу має тенденцію зниження, тобто такий показник з часом фіксувався у меншій кількості рятувальників (див. таб. 3.7.4).

Показник середнього рівня тривожності з тенденцією до високого зафіксовано в більшості випробуваних при першому замірюванні (55,10%), при другому замірюванні таких випробуваних було вже 35,15%, а на третьому – 30,26%. Розходження є дійсними на рівні $p \leq 0,05$ при порівнянні результатів 1 з 2 та 1 з 3 етапами дослідження рівня тривожності.

Таблиця 3.7.4 – Показники вираженості рівня тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України

Рівень тривожності	1 етап (%)	2 етап (%)	3 етап (%)	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
Дуже високий рівень	4,17	-	-	1,36	1,35	-

Високий рівень	36,00	25,25	20,01	1,98	2,08*	0,35
Середній з тенденцією до високого	55,10	35,15	30,26	2,71*	2,89*	0,42
Середній з тенденцією до низького	5,73	30,00	35,32	4,20**	4,51**	0,65
Низький рівень	-	9,60	14,40	1,42	1,88	1,45
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$						

Зворотну тенденцію відзначено щодо вираженості середнього з тенденцією до низького рівня тривожності у фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України. Встановлено, що найменша кількість випробуваних з таким показником спостерігалася на першому етапі дослідження, коли майбутні рятувальники були курсантами 2-го курсу.

Уже через 3 роки, а саме при вступі молодого фахівця на посаду, нами фіксується значно більша кількість випробуваних, у яких спостерігався цкй рівень тривожності ($p \leq 0,01$), а на третьому етапі після участі рятувальників у надзвичайній ситуації, кількість таких фахівців склала 35,32 (порівняно з першим замірюванням результати дійсні на рівні $p \leq 0,01$).

Низький рівень тривожності на першому етапі дослідження зафіксовано не було зовсім, а от на другому та третьому етапах такий рівень було відзначено у 9,60% та 14,40% відповідно. Значущих результатів в цьому випадку не встановлено.

Узагальнюючи отримані результати, можна констатувати збереження тенденції стосовно зменшення рівня тривожності у процесі професійного становлення фахівця рятувального підрозділу ДСНС України.

3.7.3 Вивчення особливостей копінг-поведінки та копінг-ресурсів у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення

Враховуючи особливості професійної діяльності фахівця пожежно-рятувального підрозділу ДСНС України, аналізуючи зміст його повсякденної діяльності, ми можемо з упевненістю сказати, що стресові ситуації є її невід'ємною частиною. Таким чином, здатність фахівця-рятувальника керувати своїм психічним станом у екстремальних умовах та вміння використовувати стрес-долаючу поведінку є необхідними умовами для досягнення високого рівня професійної діяльності, а також для збереження психічного здоров'я рятувальника.

Отже, дослідження цього аспекту є дуже важливим з точки зору аналізу подолання екзистенціальних криз професійного становлення фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України (див. табл. 3.7.5).

Таблиця 3.7.5 – Показники стратегій копінг-поведінки у фахівців-рятувальників ДСНС України на першому етапі професійного становлення (%)

№	Стратегії подолання	Модель поведінки (дії)	Ступінь вираженості копінг-моделей		
			Низька	Середня	Висока
1	Активна	Асертивні дії	39,25	38,12	22,63
		Вступ у соціальний контакт	41,10	43,62	15,28
		Пошук соціальної підтримки	25,86	35,19	38,95
		Обережні дії	20,25	37,55	42,20
		Імпульсивні дії	25,98	28,88	45,14
		Уникання	21,90	28,10	50,00
		Маніпулятивні дії	36,75	33,29	29,96
		Асоціальні дії	42,10	31,00	26,90
		Агресивні дії	43,22	29,90	26,88

Аналізуючи отримані на цьому етапі результати дослідження (див. табл. 3.7.5), ми можемо констатувати, що в загальному вигляді для випробуваних є характерним використовувати в складних екстремальних умовах нераціональний неконструктивний тип поведінки, спрямований на подолання стресу.

Низький рівень асоціальної стратегії подолання зафіксований у найбільшій кількості випробуваних (42,16%). Найменша кількість випробуваних показала низький рівень за такою стратегією пасивна непряма (29,33%).

Більш детальний аналіз дозволив зафіксувати, що така копінг-модель, як «уникання», найчастіше використовується майбутніми рятувальниками при подоланні екзистенціальної проблеми на першому етапі професійного становлення. За цим показником відзначено найвищий результат за високим рівнем (50,00%). Далі йде такий показник, як «імпульсивні дії» (45,14%) та «обережні дії» (42,20%). Отримані дані дозволяють припустити, що ці результати можуть бути зумовлені сутністю етапу професійного становлення, віковими особливостями випробуваних, а також змістом професійних завдань. На нашу думку, ці результати можна також пояснити й відсутністю достатнього досвіду як життєвого взагалі, так і професійного зокрема.

Можна сказати, що курсанти ще не зовсім володіють навичками саморегуляції психічного стану, вони не мають змоги звернутися до власного досвіду та обирати правильний шлях для подолання проблеми, що виникла. Саме ці особливості зумовлюють обрання майбутніми фахівцями зазначених типів стрес-долаючої поведінки.

Розглядаючи особливості обрання певних стратегій копінг-поведінки фахівцями на другому етапі професійного становлення, а саме на етапі завершення навчання та при вступі на посаду, були відзначені такі результати (табл. 3.7.6).

Загальний аналіз дозволив зафіксувати те, що фахівцями на цьому етапі майже не використовується «асоціальний тип» копінгу. Найбільшого прояву у випробуваних знайшла стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма».

Відзначимо, що найбільшого прояву в більшості досліджуваних було помічено за таким типом копінг-поведінки, як «обережні дії» (37,85%), наступними йдуть такі типи допінгу, як «імпульсивні дії» (37,19%) та «уникання» (35,65%).

Найменшого вираження за частотою обрання знайшли такі види допінгу, як «агресивні дії» (48,44%), «асоціальні дії» (44,55%), а також «маніпулятивні дії» (41,47%).

Таблиця 3.7.6 – Показники стратегій копінг-поведінки у фахівців-рятувальників ДСНС України на другому етапі професійного становлення (%)

№	Стратегії подолання	Модель поведінки (дії)	Ступінь вираженості копінг-моделей		
			Низька	Середня	Висока
1	Активна	Асертивні дії	30,25	35,20	34,55
		Вступ у соціальний контакт	36,72	41,11	22,17
		Пошук соціальної підтримки	24,55	40,20	35,25
		Обережні дії	24,25	38,56	37,85
		Імпульсивні дії	27,56	34,59	37,19
		Уникання	32,20	32,15	35,65
		Маніпулятивні дії	41,47	36,73	21,80
		Асоціальні дії	44,55	39,90	15,55
		Агресивні дії	48,44	30,46	21,10

У цьому випадку можна сказати, що відзначений на минулому етапі дослідження результат змінився в бік обрання більш раціональних засобів подолання стресу. Якщо на 1-му етапі домінували такі типи копінгу, як «уникання», «імпульсивні дії» та «обережні дії», то на 2-му етапі перші позиції посідали типи допінгу, які утворюють пасивну пряму стратегію подолання.

Останній етап дослідження показав (див. табл. 3.7.7), що найчастіше фахівцями-рятувальниками в екстремальних ситуаціях використовуються такі

моделі копінг-поведінки, як «вступ у соціальний контакт» (42,12%), «асертивні дії» (38,19%) та «маніпулятивні дії» (32,49%).

Узагальнення даних дозволяє констатувати домінування в ситуації стресу активної та просоціальної стратегій подолання.

На низькому рівні в найбільшій частини випробуваних було відзначено вираженість таких моделей копінг-поведінки, як «імпульсивні дії» – (62,43%), «асоціальні дії» – (59,95%), «обережні дії» – (42,37%), а також «агресивні дії» – (41,22%).

Таблиця 3.7.7 – Показники стратегій копінг-поведінки у фахівців-рятувальників ДСНС України на третьому етапі професійного становлення (%)

№	Стратегії подолання	Модель поведінки (дії)	Ступінь вираженості копінг-моделей		
			Низька	Середня	Висока
1	Активна	Асертивні дії	26,65	35,16	38,19
		Вступ у соціальний контакт	35,53	22,35	42,12
		Пошук соціальної підтримки	38,06	35,19	26,75
		Обережні дії	42,37	25,97	31,66
		Імпульсивні дії	62,43	52,33	10,10
		Уникання	38,43	39,90	21,67
		Маніпулятивні дії	18,56	48,95	32,49
		Асоціальні дії	59,95	29,95	10,10
		Агресивні дії	41,22	58,78	-

Порівнюючи наведені результати з даними, що були отримані на попередніх етапах дослідження, зазначимо, що в цьому випадку можна зафіксувати певну динаміку у змінах обрання рятувальниками того чи іншого типу копінг-поведінки. Головне, не що слід звернути увагу, це помітний перехід між обранням нерациональних та неефективних методів копінгу до більш продуктивних моделей стресподолаючої поведінки.

Такі результати можна спробувати пояснити тим, що на обрання того чи іншого типу копінгу певний вплив чинять вікові особливості випробуваних. Поряд з цим найсуттєвішим аспектом, на нашу думку, є те, що набутий фахівцями-рятувальниками з часом професійний досвід та отримані за час професійного становлення знання сприяють формуванню більш раціонального підходу до обрання певного типу копінгу.

Наступний етап дослідження стресдолаючої поведінки був спрямований на дослідження основних типів реакцій на стресову ситуацію в професійній діяльності. Отримані результати наведені в таблиці 3.7.8.

Таблиця 3.7.8 – Домінуючі типи реакцій на стресову ситуацію професійної діяльності фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення

Тип реакції	1 етап (M±m)	2 етап (M±m)	3 етап (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Вирішення завдання	2,12±0,36	3,95±1,09	4,60±1,21	0,48	2,89*	1,20
Орієнтація на емоції	4,19±0,17	2,16±1,23	2,45±0,46	2,27*	2,06*	0,38
Орієнтація на уникнення	3,06±1,44	1,88±0,87	2,05±1,47	2,62*	1,38	1,49
Відволікання (відвернення)	1,34±0,94	1,37±0,35	1,27±0,98	0,18	1,02	1,34
Соціальне відволікання	3,93±0,32	3,91±1,68	4,45±1,26	0,66	1,05	1,37
*p≤0,05						

Аналіз отриманих даних показав наявність певних достовірних розходжень у вираженості реакцій фахівців-рятувальників на стресові ситуації професійної діяльності. Так відзначимо, що така реакція, як «*вирішення завдання*» є найбільш властивою для випробуваних, які вже отримали досвід ліквідації надзвичайної ситуації. Цей показник на третьому етапі дослідження є значно вищим, ніж на першому (t=2,89, при p ≤ 0,05). Відзначена допінг-стратегія, як вважається, є найбільш раціональною та адекватною в стресовій ситуації. Вирішення завдання вимагає неабияких зусиль від фахівця. Така реакція на дію стрес чинника вимагає від пожежного виконання мінімум двох дій: по-перше, оцінка ситуації та, по-друге, усунення або зменшення джерела стресу.

«*Орієнтація на емоції*» як реакція на стрес та як форма копінг-поведінки найбільш характерна для курсантів, ніж для вже досвідчених фахівців. Значущість відмінностей у результатах на рівні p≤0,05 зберігається стосовно результатів як 2-го, так і 3-го етапів дослідження. Такі відмінності можна спробувати пояснити крізь призму поступового формування певного типу реакцій на стресові фактори. Можна припустити, що з часом у пожежних виробляється так званий стійкий «імунітет» до гострих ситуацій, що провокують сильні емоційні потрясіння. Це можна назвати проявом професійної деформації рятувальника. З проходженням сходинок професійного становлення та з подоланням основних криз на цьому шляху фахівець навчається більш раціонально та адекватно реагувати на прояви стрес-чинників. Протилежну картину можна спостерігати у групі курсантів, які ще не набули професійного досвіду. Вони, навпаки, схильні занурюватися в свої емоційні пе-

реживання й почуття та аналізувати особливості професійної ситуації, що стала причиною стресу.

«Орієнтація на уникнення» є, на наш погляд, досить неоднозначною реакцією. Адже її обрання можна порівняти з дією психологічного захисного механізму. Поряд з цим можна припустити, що така стрес-долаюча поведінка свідчить про обережність фахівця, про його зваженість та низький рівень схильності до ризику. Отже, найбільш вираженою така реакція є на першому етапі дослідження. Особливі відмінності помітні при порівнянні зазначених результатів з результатами 2-го етапу діагностування (див. табл. 3.7.8).

Можна припустити, що така реакція є практично неусвідомленою та не завжди є ефективною в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів, адже уникати стресів для фахівця, з одного боку, означає уникати виконання своїх прямих функціональних обов'язків, а з іншого роботи все, щоб не допустити травматичності ситуації.

Узагальнюючи отримані результати, ми можемо констатувати, що найбільш характерною реакцією на стресову ситуацію в професійній діяльності в курсантів можна назвати «орієнтацію на емоції», «соціальне відволікання» та «орієнтацію на уникнення». У молодих фахівців на першому місці стоїть така реакція, як «вирішення завдання», «соціальне відволікання» та «орієнтація на емоції». На третьому етапі дослідження картина залишається незмінною – фахівцям, які взяли участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, найбільш властивими є «вирішення завдання», «соціальне відволікання» та «орієнтація на емоції».

Подальше дослідження особливостей динаміки поведінки працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення полягало у вивченні специфіки поведінкових реакцій на дію стрес-чинників.

З метою доповнення та уточнення отриманих даних нами було використано додатковий метод визначення поведінкових реакцій на дію стресових факторів професійної діяльності. Отримані результати дозволили нам знайти низку достовірних відмінностей (див. табл. 3.7.9).

Перші розходження було відзначено щодо вираженості такого типу допінгу, як «дистанціювання» (див. табл. 3.7.9). Відмінності в результатах при порівнянні 1 та 2 етапу значущі на рівні $p \leq 0,05$, а у порівнянні 1 та 3 етапів – на рівні $p \leq 0,01$. Найвищий показник за цією шкалою зафіксовано в майбутніх фахівців пожежно-рятувальних підрозділів, які зустрілися з першою екзистенціальною проблемою професійного становлення.

Можна сказати, що на цьому етапі курсанти схильні за допомогою певних зусиль зменшувати інтенсивність ситуації, що травмує, шляхом відходу та віддалення від неї. Такий спосіб подолання стресу не завжди є ефективним. Його дію можна порівняти з такою копінг-поведінкою, як уникнення, що також припускає віддалення особистості від проблеми.

Таблиця 3.7.9 – Динаміка типів реакцій на дію стресорів у фахівців-пожежних на різних етапах професіогенезу

Тип копіngu	1 етап (M±m)	2 етап (M±m)	3 етап (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Конфронтаційний копінг	3,37±0,24	3,29±1,11	3,97±0,43	0,18	1,05	0,44
Дистанціювання	4,12±1,32	2,75±1,51	1,96±1,08	2,48*	4,11**	1,31
Самоконтроль	2,34±1,02	3,18±1,27	4,01±1,28	1,33	1,98	1,46
Пошук соціальної підтримки	1,22±1,04	2,88±0,35	1,20±1,44	1,39	0,46	1,42
Прийняття відповідальності	1,63±0,41	2,91±1,68	3,85±1,40	1,77	2,14*	1,45
Уникнення	1,43±0,58	1,76±1,24	1,29±0,51	0,43	0,54	0,69
Планування	2,08±0,45	3,42±1,27	2,89±1,21	1,83	0,37	1,31
Позитивна переоцінка	2,03±0,56	1,49±0,22	1,71±0,78	1,30	1,34	0,46
*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01						

«Прийняття відповідальності» – цей тип копіngu також дозволив нам констатувати наявність достовірних розходжень під час діагностики випробуваних на 1 та 3 етапах дослідження ($t = 2,14$, при $p \leq 0,05$). Зауважимо, що на 3-му етапі дослідження цей тип копіngu набув найбільшої вираженості. Це може бути зумовлено змістом цього етапу дослідження, адже досвідчений фахівець цілком усвідомлює ступінь власної відповідальності за безпеку постраждалих, він знає ціну людського життя.

Відзначимо, що на першому етапі дослідження у групі випробуваних домінували такі типи допіngu, як «дистанціювання», «конфронтаційний копінг» та «самоконтроль». На другому етапі картина дещо змінилась і провідні позиції було відведено таким видам стрес-долаючої поведінки, як «планування», «конфронтаційний копінг» та «самоконтроль». Результати третього етапу показали, що з отриманням досвіду участі в надзвичайній ситуації, фахівці-рятувальники здебільшого схильні використовувати такі види копінг-поведінки, як «самоконтроль», «конфронтаційний копінг» та «прийняття відповідальності».

З наведених результатів ми можемо побачити, що з просуванням фахівця по сходинках професійного становлення, його копінг-поведінка стає більш раціональною та адекватною.

Наприклад, «самоконтроль» можна віднести до активних та адаптивних моделей стрес-долаючої поведінки. З одного боку, можна припустити, що така копінг-поведінка формується зі збільшенням стажу служби фахівця в підрозділі та визначається суб'єктивним досвідом особистості як фахівця чи суб'єкта діяльності. З іншого боку, можна припустити, що використання такого типу допіngu, як самоконтроль, може бути опосередковане певними індивідуально-психологічними якостями особистості.

«Конфронтаційний копінг» у досліджуваних може свідчити про наяв-

ність агресивних зусиль, які спрямовуються людиною для зміни ситуації. У таких умовах досить часто фіксується певний ступінь ворожості та готовності до ризику.

Така копінг-реакція, як «прийняття відповідальності», на наш погляд, є найбільш активною та раціональною, а отже, вимагає від пожежних-рятувальників високого рівню розвиненості вольових та моральних якостей, а також адекватного рівня самооцінки.

Узагальнюючи отримані дані, можна сказати, що найбільш раціональну та активну, а отже, найбільш ефективну стрес-долаючу поведінку демонструють найдосвідченіші фахівці. Вогнеборці на першому та на другому етапах професійного становлення обсягають більш пасивну позицію в процесі подолання стресу.

3.8 Аналіз тенденції змін мотиваційної сфери фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України при зіткненні з екзистенціальними проблемами професійної діяльності

Звертаючись до досліджень Гонтаренко Л. О., Снісаренка А. Г. та інших [47; 133; 136; 139; 115; 105; 113; 103; 72; 51; 44], ми для дослідження основних змін в межах мотиваційної сфери в аспекті змісту діяльності обрали запропоновану ними структуру мотивів професійної діяльності та дещо модифікували її. Отже, зазначена структура набула такого вигляду (див.табл.3.8.1).

Нами виділено лише деякі мотиви з усього переліку, запропонованого авторами, – непередставлені мотиви нам здалися не досить важливими для демонстрації трансформаційних змін в межах зазначеної сфери особистості фахівця. Надані в таблиці 3.8.1 мотиви професійної діяльності стосуються здебільшого її змістовної характеристики та дозволяють оцінити професійну спрямованість випробуваних на різних етапах їх професійного становлення.

Отже, після проведення процедури обрання мотивів професійної діяльності нам вдалося виявити особливості змін в мотиваційній структурі, які відбивають сутність особистісної спрямованості фахівців. Так, встановлено, що на першому етапі дослідження, коли випробувані були курсантами 2-го курсу Національного університету цивільного захисту України, домінуючими мотивами, які спонукали їх обрати професію рятувальника та реалізовуватися в ній, стали «бажання зробити професійну кар'єру» (26,71%), «прагнення небезпеки, можливості проявити себе» (25,67%), а також «схильність до воєнізованої служби» (13,90%).

На другому етапі картина дещо змінюється – на перші позиції посідають такі мотиви, як «прагнення небезпеки, можливості проявити себе» (20,00%), «схильність до воєнізованої служби» (18,11%), а також «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» (14,10%).

Таблиця 3.8.1 – Ієрархічна структура мотивів професійної діяльності фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на різних етапах професійного становлення

Мотиви обрання професії	1-й етап		2-й етап		3-й етап	
	(%)	Ранг	(%)	Ранг	(%)	Ранг
Прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям	10,10	4	10,95	6	32,96	1
Прагнення до морального задоволення від роботи	5,06	8	4,55	8	19,05	3
Прагнення небезпеки, можливості проявити себе	25,67	2	20,00	1	-	-
Бажання чомусь навчитися по-справжньому	5,12	7	-	-	4,45	7
Схильність до воєнізованої служби	13,90	3	18,11	2	5,96	5
Бажання зробити професійну кар'єру	26,71	1	12,90	5	5,65	6
Прагнення «себе перебороти», змінити характер, стати впевненіше	7,83	5	13,45	4	10,15	4
Змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах	-	-	14,10	3	21,78	2
Можливість мати пільги, стабільний заробіток	5,61	6	5,94	7	-	-

Відзначимо, що два перших мотиви були зафіксовані в трійці лідерів на першому етапі замірювання, а такий мотив, як «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах», з'являється саме на другому етапі дослідження, коли випробувані розподіляються на місця постійної роботи та приступають до виконання своїх професійних обов'язків.

Щодо виразності мотивів професійної діяльності на третьому етапі проведення дослідження зазначимо, що першу сходинку за частотою виборів було відведено такому мотиву, як «прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям» (32,96%). Друге місце дано – мотиву, який вже був помічений у трійці домінуючих при другому етапі замірювання, – це «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» (21,78%). А на третьому місці розташувався такий мотив, як «прагнення до морального задоволення від роботи» (19,05%).

Хотілося б наголосити, що мотив «прагнення небезпеки, можливості проявити себе», який на першому та другому етапах дослідження набрав найбільшої кількості виборів, на третьому етапі не був оцінений зовсім. Це можна спробувати пояснити тим, що фахівці, які зіткнулися при виконанні своїх професійних обов'язків зі смертю, не бажають провокувати подібні ситуації та потрапляти в них знову.

Досить цікава картина утворилася відносно вираженості такого мотиву, як «бажання чомусь навчитись по-справжньому». На першому та на третьому етапах дослідження цей мотив отримав однаковий ранг, а на другому етапі не отримав жодної оцінки. Таку ситуацію можна спробувати інтерпретувати, спираючись на характер екзистенціальної проблеми, яка характеризує другий

етап професійного становлення рятувальника. Вступаючи після розподілу на посаду, рятувальник впевнений в тому, що він є найосвіченішим фахівцем, а отже, вчитися йому на цьому етапі нічому. Це згодом, при зіткненні зі справжніми випробуваннями, така думка змінюється на протилежну.

Також відзначимо, що такий мотив, як «інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» не був відзначений на першому етапі проведення дослідження. Як свідчать результати дослідження ціннісно-сислової сфери рятувальників, на цьому етапі головними для майбутнього фахівця є сфера навчання та освіти, а отже за даними інтерес до роботи безпосередньо в рятувальних підрозділах формується поступово.

Досить тішать результати щодо вираженості такого мотиву, як «можливість мати пільги, стабільний заробіток», – цей мотив було розташовано на останніх позиціях вибору випробуваних.

Отже, наведені результати дослідження дали змогу отримати характеристику мотиваційної сфери фахівців-пожежних ДСНС України й виокремити мотиви, що сприяють високому рівню професійної діяльності – моральні мотиви, які опосередковано визначають високий рівень усвідомлення професійного вибору особистості та впливають на формування психологічної готовності до професійної діяльності.

3.9 Динаміка змін ієрархічної структури актуальних потреб працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України у процесі їх професіонального становлення

Розглядаючи особливості професійного становлення та зростання пожежних-рятувальників, на нашу думку, необхідно звернути увагу на зміст професійної спрямованості фахівця за допомогою вивчення характеру індивідуальної спрямованості (задоволеність матеріальних потреб, потреб у знанні), а також соціальної спрямованості особистості (задоволеність потреб у самореалізації та потреб в міжособистісній взаємодії).

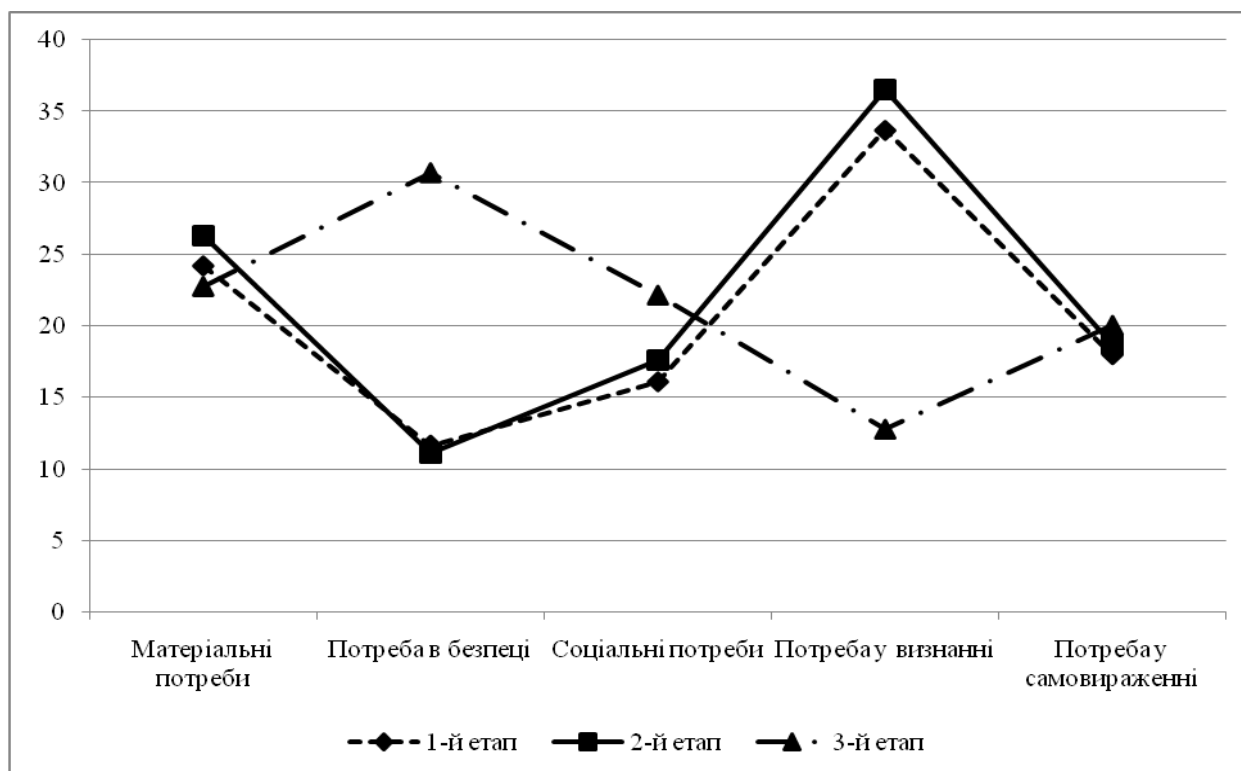
Сутність ціннісних орієнтацій особистості здебільшого полягає у проєкції внутрішніх устремлінь, потреб та сенсу існування особистості. У разі набуття потребами великого значення для особистості, вони трансформуються в цінності, переважно термінальні. Таким чином, саме вони мотивують поведінку особистості, саме вони можуть спонукати людину до певних дій та спрямовувати її життєдіяльність. Ось чому визначення ступеня задоволеності основних потреб фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України дозволить отримати відповідь на поставлене питання на різних етапах їх професійного становлення (див. табл. 3.9.1. та рис. 3.9.1).

Таблиця 3.9.1 – Рівень задоволеності основних потреб пожежних-рятувальників та курсантів НУЦЗУ

Актуальні потреби	1-й етап (M±m)	2-й етап (M±m)	3-й етап (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Матеріальні	24,22±0,58	26,29±1,86	22,76±0,68	1,67	1,22	1,41

потреби						
Потреба в безпеці	11,65±0,27	11,11±0,17	30,70±2,33	0,62	3,88**	3,52**
Соціальні потреби	16,09±0,49	17,61±0,75	22,15±0,20	0,36	2,92*	2,84*
Потреба в визнанні	33,72±0,19	36,53±1,44	12,79±0,31	1,04	2,97*	3,07**
Потреба у самовираженні	17,99±0,35	18,73±0,61	20,04±0,28	0,55	1,46	1,54
*p≤0,05; **p≤0,01						

При розгляді отриманих результатів нами було виявлено низку достовірних розходжень. Встановлено, що матеріальні потреби є у наших випробуваних частково задоволеними на всіх трьох етапах професійного зростання фахівців-пожежних. Тільки на 2-му етапі зовсім незначно цей показник прямує до зони повної незадоволеності, а вже на 3-му етапі знову повертається на попереднє місце.

Рис.3.9.1 – Рівень задоволеності основних потреб пожежних-рятувальників та курсантів НУЦЗУ

Потреба в безпеці є найбільш актуальною для випробуваних, які під час виконання завдань за призначенням були залучені до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Порівняно з результатами 1 та 2 етапів ці показники значно вищі ($p \leq 0,01$). Такі результати можна спробувати пояснити саме особливо-

стями власного суб'єктивного досвіду фахівців, який набутий ними після участі в трагічній ситуації.

Соціальні потреби або потреби в міжособистісній взаємодії є також найбільш важливими для випробуваних, які вже дійшли до третього рівня екзистенційних проблем власного професіогенезу. Їх вибір можна спробувати пояснити тим, що ці випробувані більш, ніж молоді фахівці ($p \leq 0,05$), цінують підтримку колег, близьких людей, знають ціну дружбі тощо. Поряд з цим професія, представники якої взяли участь в нашому дослідженні, є соціально значущою. Її специфіка припускає наявність у фахівця пожежно-рятувального підрозділу широкого спектру різноманітних соціальних контактів, отже, цю потребу можна назвати досить актуальною для рятувальників.

Подальший аналіз результатів дозволив нам встановити, що фахівці, які вступають на нову посаду після завершення навчання у вузі, відрізняються досить високим рівнем незадоволеності потреби у визнанні. Така особливість, з одного боку, може бути зумовлена тим, що, вступаючи на посаду, вчорашній курсант відчуває себе кваліфікованим фахівцем, здатним вирішувати будь-які питання. Такий характер його самовідношення та самосприйняття може «вимагати» від оточуючих підтвердження цьому. З іншого боку, відсутність досвіду, низький рівень впевненості у своїх силах та професіоналізмі можуть дестабілізувати фахівця-початківця, що в свою чергу також зумовлює виникнення потреби у визнанні, як свідчення того, що цей конкретний фахівець дійсно відповідає посаді, яку обіймає, і може на рівних спілкуватися та взаємодіяти з більш досвідченими колегами.

У цій же зоні повної незадоволеності, але трохи з нижчим показником ця потреба була діагностована і в курсантів 2-го курсу. На нашу думку це може бути зумовлено наявністю в курсантів бажання швидше проявити себе у професії, взяти участь у ліквідації наслідків реальної, а не навчальної надзвичайної ситуації і, таким чином, стати визнаним фахівцем у обраній професії. Саме такими обставинами можна пояснити загострення цієї потреби у майбутніх фахівців-рятувальників. Відзначимо, що цілком задоволена дана потреба у фахівців-рятувальників, при проведенні дослідження на 3-му етапі.

щодо потреби в самовираженні вимушені констатувати відсутність достовірних розходжень – на всіх трьох етапах дослідження ця потреба у випробуваних фахівців не переходила межі діапазону часткової задоволеності.

Підсумовуючи отримані дані, зазначимо, що на першому етапі дослідження курсантам властиво демонструвати домінування такої потреби, як потреба у визнанні. У зону часткової задоволеності потрапили потреби самовираження, соціальні та матеріальні. Потреба в безпеці не є для курсантів 2-го курсу актуальною та знаходиться в межах діапазону повної задоволеності.

Аналіз результатів 2-го етапу дослідження показав, що молоді фахівці-початківці на перші сходинки в ієрархії актуальних потреб становлять потребу у визнанні та матеріальні потреби. Потреба в самовираженні та соціальні

потреби дещо менше хвилюють фахівців, а от потреба в безпеці, як і при першому діагностуванні, залишається неактуальною для пожежних.

З отриманням фахівцями професійного досвіду фахівцями змінюється їх система потреб: першу позицію «посідає» потреба в безпеці – вона єдина є повністю незадоволеною на цьому етапі. Потреба в самовираженні, матеріальні та соціальні потреби хвилюють випробуваних на 3-му етапі дослідження дещо менше, за результатами вони віднесені до зони часткової задоволеності. А от така потреба, як потреба у визнанні, є для досвідчених пожежних зовсім неактуальною.

3.10 Загальні риси динаміки особистісно-професійного становлення рятувальника при подоланні екзистенціальних проблем професійної діяльності

Завершальним етапом дослідження стало виділення основних тенденцій змін, які відбуваються на всіх трьох етапах професійного становлення фахівців ПРП ДСНС України при подоланні ними екзистенціальних проблем професійної діяльності. Ця процедура (див. табл. 3.10.1) дозволить нам відстежити загальну динаміку в трансформації індивідуально-психологічних якостей рятувальників, виокремити та обґрунтувати прогресивний або регресивний вектор розвитку фахівця, а у подальшому проводити прогнозування якості професійного шляху фахівця.

Аналізуючи отримані результати, ми можемо з впевненістю сказати, що перший етап професійного становлення фахівця пожежно-рятувального підрозділу ДСНС України можна назвати пошуковим, на якому відбувається коливання спрямованості фахівця, формується його професійна ідентичність, проходить пошук себе в професії та оцінка свого професійного майбутнього.

Другий етап професіогензу можна назвати вирішальним для самовизначення фахівця, а саме для прийняття чи неприйняття своєї нової професійної ролі. З отриманих результатів ми бачимо існування своєрідного балансу між трансформаціями особистісних якостей, які можуть впливати як на позитивний розвиток фахівця, так і на негативний або регресивний професійний розвиток.

Третій етап професійного становлення відрізняється здебільшого позитивними тенденціями у трансформаційних змінах фахівця та характеризується прогресивним вектором розвитку.

Таблиця 3.10.1 – Загальний опис тенденції трансформаційних змін індивідуально-психологічних якостей особистості фахівця ПРП ДСНС при подоланні ним екзистенціональних проблем у процесі професійного становлення

Етапи	Взаємозв'язки індивідуально-психологічних якостей, що зумовлюють внутрішні трансформації	Прогресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення	Регресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення
1	2	3	4
1 етап	<p>1) Рівень інтернальності + соціальна пластичність ($r=0,57$; $p\leq 0,01$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + емоційність ($-r=0,37$; $p\leq 0,05$).</p> <p>3) Рівень інтернальності + термінальна цінність активності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$).</p> <p>4) Соціальна пластичність + термінальна цінність «соціальні контакти» ($r=0,38$; $p\leq 0,05$).</p> <p>5) Емоційність + неадекватна самооцінка ($r=0,22$; $p\leq 0,05$).</p> <p>6) Емоційність + внутрішня конфліктність ($r=0,45$; $p\leq 0,01$).</p> <p>7) Соціальна пластичність + гнучкість ($r=0,77$; $p\leq 0,01$).</p> <p>8) Рівень інтернальності + особистісна тривожність ($-r=0,41$; $p\leq 0,05$).</p>	<p>– Домінуючою цінністю є <i>соціальні контакти</i> в межах життєвої сфери суспільне життя; в межах сфери професійного життя домінує така цінність, як <i>саморозвиток</i>; в межах життєвої сфери навчання домінує орієнтація на <i>досягнення</i>. Найбільш актуальними та важливими для курсантів є сфера навчання та освіти і суспільне життя.</p> <p>– Процес цілеутворення можна назвати одним з найважливіших.</p> <p>– Високі показники шкали «<i>локус контролю</i> – «<i>життя</i>».</p> <p>– Позитивна оцінка обраної професії.</p> <p>– Фіксується більш менш постійна працездатність, впевненість у собі, орієнтація на успіх.</p> <p>– Формування ставлення до себе залежності від ступеня адаптованості в ситуації.</p>	<p>– Домінує цінність-мета <i>матеріальне становище</i>, що полягає у зверненні до факторів матеріального благополуччя, як до головного сенсу життя; в межах життєвої сфери навчання та освіта головує потреба у <i>власному престижі</i>.</p> <p>– Деякі випадки байдужого ставлення до обраної професії.</p> <p>– Сприйняття професії як засобу самореалізації та можливості проявити себе (егоцентрична спрямованість).</p> <p>– Не достатньо розвинені механізми та навички саморегуляції, слабкий воловий контроль над зовнішніми проявами, внутрішня напруга.</p> <p>– Схильність приймати не всі свої чесноти та критикувати не всі свої недоліки.</p> <p>– Потреба в плануванні розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже і рідше досягається. Випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мету ставлять ситуативно і, досить часто, під примусом ззовні.</p> <p>– Невміння та небажання програмувати та прогнозувати послідовність своїх дій.</p> <p>– Знижена можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей.</p>

Продовження таблиці 3.10.1

1	2	3	4
	<p>9) Емоційність + асоціальний тип копінгу ($r=0,34$; $p \leq 0,05$).</p> <p>10) Емоційність + орієнтація на уникнення ($r=0,36$; $p \leq 0,05$).</p>		<p>– Рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим.</p> <p>– Є характерним використання нерационального неконструктивного типу поведінки, спрямованої на подолання стресу.</p> <p>– Домінуючими мотивами професійної діяльності є «бажання зробити професійну кар'єру», «прагнення безпеки, можливості проявити себе», а також «схильність до воєнізованої служби».</p>
<p>2 етап</p>	<p>1) Рівень інтернальності + соціальна ергічність ($r=0,50$; $p \leq 0,05$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + інструментальна цінність «терпимість» ($r=0,39$; $p \leq 0,05$).</p> <p>3) Рівень інтернальності + локус контролю «результат» ($r=0,31$; $p \leq 0,05$).</p> <p>4) Локус контролю «результат» + самовпевненість ($r=0,61$; $p \leq 0,01$).</p> <p>5) Самовпевненість + самостійність ($r=0,44$; $p \leq 0,05$).</p> <p>6) Рівень інтернальності + особистісна тривожність ($r=0,29$; $p \leq 0,05$).</p>	<p>– Цінність <i>досягнення</i> максимального прояву віднайшла в межах сфери професійне життя, також відзначається висока вираженість цінності <i>соціальні контакти</i>; домінуючими в межах сфери навчання та освіти ми можемо відзначити такі цінності, як <i>креативність</i> та <i>матеріальне становище</i>. Сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників ДСНС України. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.</p> <p>– Домінує така смисложиттєва орієнтація, як мета.</p> <p>– Підвищення рівня осмисленості життя.</p> <p>– Оцінка своєї професії, як складної та відповідальної.</p> <p>– Відкритість новому досвіду в пізнанні своєї особистості, пошуки відповідності реального та ідеального «Я». Бажання вдосконалювати власну особистість є досить чітко вираженим, при цьому джерелом може бути незадоволеність собою.</p>	<p>– Проявляється незадоволеність минулим.</p> <p>– Сприйняття професії як можливості зробити кар'єру.</p> <p>– Зростання рівня вибіркового ставлення до себе, що може свідчити про подолання деяких психологічних захистів при актуалізації інших, особливо у складних ситуаціях.</p> <p>– Підвищення рівня самовпевненості.</p> <p>– Недостатньо розвинені механізми та навички саморегуляції, слабкий волювий контроль над зовнішніми проявами, внутрішня напруга.</p> <p>– Відмічається імпульсивність у діях, нездатність самостійно формувати програму власних дій. Частіше за все майбутні та молоді фахівці схильні діяти за принципом методу спроб та помилок.</p> <p>– Потреба в усвідомленому плануванні та програмуванні своєї поведінки не сформована, вони більш залежні від ситуації й думки оточуючих людей.</p>

≡ Продовження таблиці 3.10.1

1	2	3	4
	<p>7) Локус контролю «результат» + «моделювання» ($r=0,77$; $p\leq 0,01$).</p> <p>8) Особистісна тривожність + орієнтація на емоції ($r=0,40$; $p\leq 0,01$);</p> <p>9) Локус контролю «результат» + потреба у самовираженні ($r=0,42$; $p\leq 0,05$).</p>	<p>– Рівень особистісної тривожності знижується до середнього.</p> <p>– Домінуючі мотиви професійної діяльності «схильність до воєнізованої служби», а також «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах».</p>	<p>– Рівень реактивної тривожності у рятувальників залишається високим.</p> <p>– Характерною є стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма».</p>
<p>3 етап</p>	<p>1) Рівень інтернальності + самозвинувачення ($r=0,29$; $p\leq 0,05$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + рівень ергічності ($r=0,58$; $p\leq 0,01$).</p> <p>3) Рівень ергічності + пластичність ($r=0,34$; $p\leq 0,01$).</p> <p>4) Рівень інтернальності + темп ($r=0,28$; $p\leq 0,05$).</p> <p>5) Рівень інтернальності + інструментальна цінність «відповідальність» ($r=0,33$; $p\leq 0,05$).</p> <p>6) Локус контролю «життя» + інструментальна цінність «відповідальність» ($r=0,63$; $p\leq 0,01$).</p> <p>7) інструментальна цінність «відповідальність» + оцінка результатів ($r=0,27$; $p\leq 0,05$).</p>	<p>– Головною цінністю для цих досліджуваних є <i>активні соціальні контакти</i>. Ця цінність є найбільш актуальною у сфері професійного життя особистості. У сфері навчання й освіти головують такі цінності, як <i>досягнення та саморозвиток</i>.</p> <p>– Високі показники шкали «<i>локус контролю</i> – «Я».</p> <p>– Оцінка своєї професії, як складної та відповідальної.</p> <p>– Сприйняття своєї професії, як можливості допомагати людям.</p> <p>– Домінування глибокого розуміння себе та рефлексії, оптимальний рівень критичності щодо себе.</p> <p>– Поява відчуття про здатність чинити опір зовнішнім впливам та контролювати власні емоційні реакції та переживання щодо себе.</p> <p>– Схильність сприймати всі сторони свого «Я», приймати себе у всіх своїх проявах, оцінювати власну поведінку.</p>	<p>– Зниження процесу цілеутворення, зосередженість на самому процесі життя.</p> <p>– Зниження рівня осмисленості життя.</p> <p>– Високий рівень реактивної тривожності.</p>

Продовження таблиці 3.10.1

1	2	3	4
	<p>8) Локус контролю «життя» + оцінка результатів (r=0,51; p≤0,01).</p> <p>9) Локус контролю «Життя» + потреба в безпеці (r=0,63; p≤0,01).</p> <p>10) Оцінка результатів + орієнтація на вирішення завдання (r=0,38; p≤0,05).</p>	<p>– У цілому досить позитивне ставлення до себе, баланс між власними можливостями та вимогами оточуючого середовища, між прагненнями та досягненнями. Фахівці в цілому задоволені ситуацією та собою.</p> <p>– Підвищується здатність свідомо програмувати свої дії.</p> <p>– Розвиненість та адекватність самооцінки, сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів діяльності.</p> <p>– Високий показник загального рівня саморегуляції.</p> <p>– Зниження рівня особистісної тривожності.</p> <p>– Домінування в ситуації стресу активної та про соціальної стратегій подолання.</p> <p>– Домінують такі мотиви професійної діяльності, як «прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям», «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» та «прагнення до морального задоволення від роботи».</p>	

Спираючись на наведені результати, можемо сказати, що курсанти на етапі становлення та формування професійної ідентичності потребують особливого психологічного супроводу, сутність якого полягала б у впровадженні в навчальний процес низки спеціальних занять та тренінгів, метою яких було б формування адекватної професійної спрямованості, оволодіння навичкам саморегуляції психічного стану тощо.

Висновки за розділом

1. При дослідженні ключових якостей випробуваних протягом 8-ми років професійного становлення фахівця було відслідковано закономірність таких змін та визначено основні екзистенціальні проблеми професійної діяльності пожежного-рятувальника.

Вивчення особливостей локусу контролю особистості показало, що переважна більшість вибірки характеризується інтернальним локусом контролю. Результати вказують на підвищення рівня інтернальності серед фахівців у процесі проходження служби та в курсантів при переході на кожний наступний курс навчання. Досягнувши певного рівню показники інтернальності залишаються сталими протягом тривалого періоду життєдіяльності особистості. У процесі дослідження було встановлено, що курсанти першого курсу не вважали себе здатними контролювати значущі події свого життя, але за період навчання у них зміцнилася впевненість у власних силах. Серед фахівців першого року служби більше половини обстежених вважають, що більшість важливих подій в їх житті були результатом власних дій та досягнень.

При дослідженні особливостей темпераментальної структури особистості серед курсантів НУЦЗУ не більше 10% випробуваних характеризуються низькими показниками ергічності (ця тенденція спостерігається протягом усього періоду навчання). Так, у групі фахівців пожежно-рятувальних підрозділів протягом перших трьох років професійного становлення кількість осіб з низьким рівнем цього показника помірно збільшується. Також було зафіксовано тенденцію до збільшення рівня високих показників соціальної ергічності у процесі навчання та доволі чітке його зниження на другому етапі професійного становлення.

У групі курсантів та фахівців ПРП майже половина досліджуваних мають виражений ступінь пластичності, а в групі старших фахівців кількість таких людей складає всього лише одну п'яту від загальної сукупності. Натомість збільшується кількість осіб з низьким рівнем пластичності. Встановлено, що період зниження пластичності припадає на час закінчення здобуття освіти та початку самостійної професійної діяльності. Результати показали, що соціальна пластичність у процесі професіоналізації та зміни провідної діяльності може змінюватися відповідно до вимог, що висуває професія до людини, а от сформований рівень соціального темпу залишається відносно незмінним протягом професійного становлення особистості.

Виявлено, що у групі курсантів за п'ять років навчання не відбулося значних змін у їх емоційності. А ось у групі фахівців ПРП за період проходження служби, рівень предметної емоційності достовірно збільшився, що вказує на підвищення рівня тривоги щодо роботи.

2. Оцінка змін ієрархії ціннісних орієнтацій фахівців-пожежних у процесі професійного становлення показала, що домінуючою цінністю для курсантів, які взяли участь у нашому дослідженні, є соціальні контакти в межах такої життєвої сфери, як суспільне життя. У межах сфери професійного життя майбутні фахівці виділяють таку цінність, як саморозвиток, а також цінність-мету матеріальне становище. У межах життєвої сфери навчання та освіти провідні позиції за результатами тестування було привласнено власному престижу та досягненням. За результатами встановлено, що найбільш актуальними та важливими для курсантів є сфера навчання та освіти, а також суспільне життя.

Показано, що найбільш вираженою на другому етапі дослідження стали такі цінності, як досягнення та соціальні контакти, максимального прояву які віднайшли в межах сфери професійного життя. Ці ж самі цінності залишаються актуальними й у межах сфери суспільного життя. Результати дозволяють підтвердити, що сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників-початківців. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.

Загальна картина вираженості цінностей-цілей у групі рятувальників, які отримали досвід ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, дозволяє говорити про чітку представлену спрямованість цих фахівців на своє професійне та суспільне життя. Головною цінністю для цих досліджуваних є активні соціальні контакти. Ця цінність є найбільш актуальною у сфері професійного життя особистості.

3. Встановлено, що така складова сенсу життя, як «мета», знайшла найбільшого вираження на другому етапі дослідження при подоланні такої екзистенціальної проблеми, як вступ на посаду та початок професійної діяльності. Така складова сенсу життя, як «процес», знайшла максимального прояву на третьому етапі діагностування випробуваних пожежних, а найменшого – на першому етапі.

Отримані дані стосовно вираженості шкали «локус контролю – «Я» та «локус контролю – «життя» у пожежних-рятувальників показали, що перша шкала отримала найбільшої вираженості на третьому етапі дослідження, а друга – ще на першому. Таким чином, найбільш чіткої, структурованої та логічної форми смисложиттєві орієнтації набувають на другому етапі проведення дослідження. Найбільша кількість фахівців на цьому етапі відрізняються найвищим рівнем осмисленості життя.

4. Аналіз результатів дозволяє констатувати наявність динамічних змін щодо фахівців рятувальних підрозділів до власної професійної діяльності. Встановлено, що на першому етапі дослідження переважна більшість з випробуваних цілком позитивно оцінювала обрану професійну діяльність. На 2-

му та 3-му етапах дослідження відзначається найбільша кількість випробуваних, які вказали, що їх професійна діяльність є складною та досить відповідальною. Міжгруповий аналіз отриманих результатів показав, що найбільш суттєві зміни у сприйнятті своєї професії були відзначені щодо її оцінки, як можливості допомагати людям.

Дослідження самовідношення на різних етапах професіогенеза дозволило встановити, що в межах цього явища помітних змін зазнали напрямок якісної самооцінки фахівця та здатність до рефлексії, яка дозволяє особистості «звертатися» до власного «внутрішнього світу» та проводити самоаналіз. Головною тенденцією у змінах самовідношення випробуваних можна назвати зміну самовідношення у бік пошуку та фіксації позитивних рис своєї особистості від етапу до етапу дослідження.

5. Результати дослідження стильової саморегуляції показали, що потреба в плануванні в курсантів розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже, й рідше досягається. На першому етапі випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мету ставлять ситуативно і досить часто під примусом ззовні. Щодо шкали саморегуляції «моделювання» відзначається, що найвищої своєї вираженості вона набула на третьому етапі нашого дослідження. Подібна картина була зафіксована стосовно вираженості показників такої шкали саморегуляції, як «програмування». Показник саморегуляції «оцінка результатів» є найнижчим у групі курсантів. Найвищий рівень загальної саморегуляції зафіксовано у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які отримали досвід ліквідації наслідків складної надзвичайної ситуації.

6. Дослідження рівнів особистісної та реактивної тривожності показало, що на першому етапі дослідження рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим. На другому етапі замірювання рівень реактивної тривожності в рятувальників залишається високим, а рівень особистісної тривожності знижується до середнього, а на третьому етапі тенденція щодо реактивної тривожності зберігається, а особистісний рівень тривожності суттєво знижується. Подібну ж тенденцію можна відзначити стосовно змін у загальному рівні тривожності випробуваних.

7. Аналіз стрес-долаючої поведінки рятувальників при вирішенні екзистенціальних проблем професійної діяльності показав наступні результати. На першому етапі професійного становлення у випробуваних відзначається схильність використовувати у складних екстремальних умовах нерациональний та неконструктивний тип копінг-поведінки. На другому етапі професійного становлення фахівцями майже не використовується «асоціальний тип» копіngu, домінуючою на цьому етапі виявилася стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма». Етап професіогенезу, який характеризується набуттям фахівцями-рятувальниками досвіду ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, характеризується домінуванням у ситуації стресу активної та просоціальної копінг-стратегії.

8. Вивчення мотиваційно-потребової сфери рятувальників дозволив встановити, що матеріальні потреби є частково задоволеними на всіх трьох

етапах професійного становлення фахівців-пожежних. При цьому у фахівців, які тільки-но вступають на посаду, цей показник прямує до зони повної незадоволеності, а вже на 3-му етапі знову повертається на попереднє місце. На цьому ж етапі загострюється потреба в безпеці як наслідок у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Соціальні потреби або потреби в міжособистісній взаємодії є також найбільш важливими для випробуваних, які вже дійшли до третього рівня вирішення екзистенціальних проблем професійної діяльності. Встановлено, що курсанти 2-го курсу та фахівці-початківці відрізняються досить високим рівнем незадоволеності потреби у визнанні.

9. Розгляд основних особистісних трансформацій та векторів тенденції змін, які відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на етапі їх професійного становлення дозволив встановити деякі особливості: на першому етапі професійного становлення у фахівців спостерігається превалювання особистісних змін, які не можна назвати бажаними. Поряд з цим усі зміни, що відбуваються з курсантом на цьому етапі говорять про активний процес формування особистості фахівця-пожежного, адже на цьому етапі обов'язковим є пошук особистістю свого місця в обраній професійній діяльності. Другий етап професіогенезу є стабільнішим за попередній, але тільки після факту прийняття фахівцем рішення про свою нову професійну роль та соціальний статус. Третій етап можна назвати етапом переоцінки, головною особливістю якого поряд з цим можна назвати загальний позитивний професійний розвиток.

ВИСНОВКИ

У монографії теоретично узагальнено та по-новому вирішено наукову проблему, яка виявляється в розкритті трансформаційних процесів, що відбуваються на рівні індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника під впливом екзистенціальних проблем його професійного становлення.

1. Становлення та розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості відбувається в нерозривному взаємозв'язку з професіогенезом людини, детермінує характер, особливості й рівень її професіоналізації та професійної кар'єри.

Професіогенез є цілісним безперервним процесом розвитку особистості фахівця й професіонала, що починається з моменту вибору професії і закінчується із припиненням професійної діяльності.

Ефективність професіогенезу залежить від успішного проходження всіх його стадій, але особлива роль надається професійному навчанню, покликаному сприяти становленню людини та формуванню в неї професійно важливих якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

2. Професійна діяльність пожежних-рятувальників є складним процесом, який відзеркалює основні властивості загального феномену діяльності, зокрема, цілеспрямованість, предметність, перетворюючий і усвідомлений характер, детермінованість умовами служби. Вона в широкому розумінні є формою суспільної діяльності й має соціально-політичний характер. За допомогою цієї діяльності здійснюється протипожежний захист об'єктів, цивільний захист населення та територій від надзвичайних ситуацій, надання допомоги людям. У цілому її зміст визначається трьома складовими: запобігти, врятувати, допомогти.

Під екзистенціальною проблемою у професійній діяльності пожежного-рятувальника розуміється така проблема, яка ставить під сумнів подальше існування фахівця в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних заходів, які можуть попередити розвиток у нього професійних деструкцій. Основними факторами, які відрізняють екзистенціальні проблеми від інших ситуацій у житті пожежного-рятувальника, є їх незвичність, специфічність та новизна.

3. Дослідження, що проходило протягом 8-ми років професійного становлення наших випробуваних, дозволило визначити деякі закономірності змін у аспекті трансформацій індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника, що відбувалися під впливом основних екзистенціальних проблем їх професіогенезу.

Так, на першому етапі дослідження у фахівців спостерігається превалювання особистісних змін, які не можна назвати бажаними. Поряд з цим всі зміни, що відбуваються з курсантами на цьому етапі, говорять про активний процес формування особистості фахівця-пожежного, адже на цьому етапі обов'язковим є пошук особистістю свого місця в обраній професійній діяльності.

Другий етап дослідження показав, що характер змін, зафіксованих на початку самостійної професійної діяльності рятувальника є стабільнішим, ніж зміни, що відбувалися на етапі, коли випробувані вперше заступали на чергування до навчальної пожежної частини. Зауважимо, що ці результати відзначалися тільки після факту усвідомлення фахівцем своєї нової професійної ролі та соціального статусу.

Третій етап дослідження можна назвати етапом переоцінки, головною особливістю якого є загальний позитивний професійний розвиток фахівця.

4. *Вивчення змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС на рівні емоційно-вольової сфери* особистості показало, що в межах дослідження саморегуляції потреба у плануванні в курсантів розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже й рідше досягається. На першому етапі випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мету ставлять ситуативно і досить часто під примусом ззовні. Відносно шкали саморегуляції «моделювання» відзначається, що найвищої своєї вираженості вона набула на третьому етапі дослідження. Подібна картина була зафіксована щодо вираженості показників такої шкали саморегуляції, як «програмування». Показник саморегуляції «оцінка результатів» є найнижчим у групі курсантів. Найвищий же рівень загальної саморегуляції зафіксовано у фахівців ПРП ДСНС, які отримали досвід ліквідації наслідків складної надзвичайної ситуації.

Дослідження рівнів особистісної та реактивної тривожності показало, що на першому етапі дослідження рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим. На другому етапі замірювання рівень реактивної тривожності в пожежних-рятувальників залишається високим, а рівень особистісної тривожності знижується до середнього. На третьому етапі тенденція щодо реактивної тривожності зберігається, а особистісний рівень тривожності суттєво знижується. Подібну ж тенденцію можна помітити щодо змін у загальному рівні тривожності випробуваних.

Аналіз стрес-долаючої поведінки пожежних-рятувальників при вирішенні екзистенціальних проблем професійної діяльності показав такі результати: на першому етапі професійного становлення у випробуваних відзначається схильність використовувати в складних екстремальних умовах нераціональний та неконструктивний тип копінг-поведінки. На другому етапі професійного становлення фахівцями майже не використовується «асоціальний тип» копінгу, домінуючою на цьому етапі виявилася стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма». Етап професіогенезу, який характеризується набуттям фахівцями-рятувальниками досвіду ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, характеризується домінуванням у ситуації стресу активної та про-соціальної копінг-стратегій.

5. *Дослідження змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС на рівні ціннісно-сислової сфери* показало, що домінуючою цінністю для курсантів, які взяли участь у нашому дослідженні, є соціальні контакти в межах такої життєвої сфери, як суспільне життя. У ме-

жах сфери професійного життя майбутні фахівці виділяють таку цінність, як саморозвиток, а також цінність-мету матеріальне становище. У межах життєвої сфери навчання та освіти провідні позиції за результатами тестування надано власному престижу та досягненням. За результатами встановлено, що найбільш актуальними та важливими для курсантів є сфера навчання та освіти й суспільне життя.

Показано, що найбільш виразними на другому етапі дослідження стали такі цінності, як досягнення та соціальні контакти, що віднайшли максимального прояву в межах сфери професійного життя. Ці ж самі цінності залишаються актуальними й у межах сфери суспільного життя. Результати дозволяють підтвердити, що сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників-початківців. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.

Загальна картина виразності цінності-мети в групі пожежних-рятувальників, які отримали досвід ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, дозволяє говорити про чітку наведену спрямованість цих фахівців на своє професійне та суспільне життя. Головною цінністю для цих досліджуваних є активні соціальні контакти. Вона є найбільш актуальною у сфері професійного життя особистості.

Встановлено, що така складова сенсу життя, як «мета» знайшла найбільшого вираження на другому етапі дослідження при подоланні такої екзистенціальної проблеми, як вступ на посаду та початок самостійної професійної діяльності. Така складова, як «процес» знайшла максимального прояву на третьому етапі діагностування випробуваних пожежних, а найменшого – на першому етапі.

Отримані дані щодо вираженості шкали «локус контролю – «Я» та «локус контролю – «життя» у пожежних-рятувальників показали, що перша шкала отримала найбільшої вираженості на третьому етапі дослідження, а друга – ще на першому. Таким чином, найбільш чіткої, структурованої та логічної форми смисложиттєві орієнтації набувають на другому етапі проведення дослідження. Найбільша кількість фахівців на цьому етапі відрізняються найвищим рівнем осмисленості життя.

6. *Аналіз змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС на рівні мотиваційно-потребової сфери* дозволив встановити, що матеріальні потреби є частково задоволеними на всіх трьох етапах професійного становлення фахівців-пожежних. При цьому у фахівців, які тільки-но вступають на посаду, цей показник досягає зони повної незадоволеності, а вже на 3-му етапі знову повертається на попереднє місце. На цьому ж етапі загострюється потреба в безпеці як наслідок участі у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Соціальні потреби або потреби у міжособистісній взаємодії є також найбільш важливими для випробуваних, які вже дійшли до третього рівня вирішення екзистенціальних проблем професійної діяльності. Встановлено, що курсанти 2-го курсу та фахівці-початківці відрізняються досить високим рівнем незадоволеності потреби у визнанні.

7. *Діагностика змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС на рівні «Я-концепції» особистості дозволила встановити наявність динамічних змін щодо фахівців пожежно-рятувальних підрозділів до власної професійної діяльності. Встановлено, що на першому етапі дослідження переважна більшість з випробуваних цілком позитивно оцінювала обрану професійну діяльність. На 2-му та 3-му етапах дослідження відзначається найбільша кількість випробуваних, які вказали, що їх професійна діяльність є складною та досить відповідальною. Міжгруповий аналіз отриманих результатів показав, що найбільш суттєві зміни у сприйнятті своєї професії були відмічені стосовно її оцінки, як можливості допомагати людям.*

Дослідження самовідношення на різних етапах професіогенеза дозволило встановити, що в межах цього явища помітних змін зазнали напрямок якісної самооцінки фахівця та здатність до рефлексії, яка дозволяє особистості «звертатися» до власного «внутрішнього світу» та проводити самоаналіз. Головною тенденцією у змінах самовідношення випробуваних можна назвати зміну самовідношення в бік пошуку та фіксації позитивних рис своєї особистості від етапу до етапу дослідження.

Перспективним напрямом подальших наукових пошуків ми вважаємо дослідження гармонізації діяльності людини на різних етапах її особисто-професійного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Аболин, Л. М.** Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Аболин Л. М. – Казань: КГУ, 1987. – 261 с.
2. **Абульханова-Славская, К. А.** Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
3. **Аведисова, А. С.** Копинг и механизмы его реализации (аналитический обзор) / А. С. Аведисова, Л. С. Канаева, Д. Ф. Ибрагимов // Российский психиатрический журнал. – 2002. – №4. – С. 59-64.
4. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України: монографія [Текст] / І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак, В. В. Рютін, О. В. Тімченко, І. І. Ліпатов, Я. В. Мацегора, С. А. Горелишев, А. А. Побережний. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2012. – 219 с.
5. **Агаджанян, Н. А.** Резервы нашего организма / Н. А. Агаджанян, А. Ю. Катков. – М.: Знание, 1979. – 144 с.
6. **Адлер, А.** Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с англ. А. Боковикова]. – Москва: Акад. проект, 2007. – 232 с.
7. **Айзенк, Г. Ю.** Количество измерений личности: 16, 5 или 3? – критерии таксономической парадигмы / Г. Ю. Айзенк // Иностранная психология. – 1993. – Т.1. №2. – С. 9-24.
8. Актуальные вопросы профессионального психологического отбора и рационального распределения призывников в военных комиссариатах: Материалы учебно-методического сбора, город Саратов. Министерство обороны СССР. – М., 1988. – 156 с.
9. **Александров, Ю. В.** Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: 19.00.06 – Юридична психологія / Александров Юрій Васильович. – Х., 2004. – 179 с.
10. **Алексеева, Т. В.** Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Т. В. Алексеева. – О., 2004. – 20 с.
11. **Ананьев, Б. Г.** Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев; под ред А. А. Бодалева. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с. – (Серия «Психологи Отечества»).
12. **Андреев, Б. Г.** Формирование групп и работа с личным составом охраны в особых условиях / Андреев Б. Г. – М.: Акад. упр. МВД РФ, 1996. – 36 с.
13. **Антонова, Н. О.** Ціннісні орієнтації у системі особистісних якостей студентів вищого педагогічного навчального закладу: Автореф. дис. ... канд.

психол. наук: 19.00.07 / Н. О. Антонова. Институт психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 16 с.

14. **Артюшин, Л. М.** Праця в особливих умовах / Артюшин Л. М., Мосов С. П., Охременко О. Р. – К. : НАОУ, 2004. – 94 с.

15. **Асмолов, А. Г.** О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / [Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Зейгарник Б. В. и др.] // Вопросы психологи. – 1979. – № 4. – С. 35 – 45.

16. **Асмолов, А. Г.** Психология личности / Асмолов А. Г. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 324 с.

17. **Бажин, Е. Ф.** Метод исследования уровня субъективного контроля / Бажин Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинд А. М. // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 3. – С. 152 – 162.

18. **Бандурка, А. М.** Профессионализм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Из-во «Титул», 2006. – 578 с.

19. **Барко, В. І.** Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід): [монографія] / Барко В. І. – Київ: Ніка-Центр, 2003. – 448 с.

20. **Белик, Я. Я.** Психическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности: Научно – аналитический обзор / Белик Я. Я. – М.: Академия МВД СССР, 1988. – 47 с.

21. **Березин, Ф. Б.** Методика многостороннего исследования личности: структура, основы интерпретации, некоторые области применения / Ф. Б. Березин, М. П. Мирошников. – М. : Фолиум, 1994. – 176 с.

22. **Березин, Ф. Б.** Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л., 1988. – 207 с.

23. **Бовин, Б. Г.** Профессионально-личностные качества сотрудников органов внутренних дел / Бовин Б. Г., Киселева Е. А., Улашников О. М. // Известия методического центра профессионального образования и координации научных исследований. – 1996. – № 2. – С. 112 – 129.

24. **Бодалев, А. А.** Восприятие и понимание человека человеком / Бодалев А. А. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 344 с.

25. **Бодалев, А. А.** Общая психодиагностика / [Бодалев А. А., Столин В. В., Аванесов В. С., Бабина В. С., Борисова Е. М.]. – СПб.: Речь, 2003. – 439 с.

26. **Бодров, В. А.** Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – [2-е изд.]. – М.: Per Se, 2006. – 511 с. – (Современное образование).

27. **Бодров, В. А.** Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности. Часть I [Текст] / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – № 5. – С. 83-90.

28. **Бойко, О. В.** Охрана психического здоровья / Бойко О. В., Герасимова Е. Ю., Григорьев Н. Д. – Саратов : Изд-во СГТУ, 2003. – 247 с.

29. Большой психологический словарь / [под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.

30. **Борисов, Е. М.** Индивидуальное своеобразие становления профессионала / Борисов Е. М. – М. : Прогресс, 1976. – 82 с.

31. **Борисов, Е. М.** О роли профессиональной деятельности в формировании личности / Борисов Е. М. // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 46-54.

32. **Борисова, Е. М.** Индивидуальность и профессия / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова. – М. : «Наука», 1991. – 254 с.

33. **Бреусенко, О. А.** Динаміка ціннісно-сміслової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / О. А. Бреусенко. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

34. **Брушлинский, А. В.** Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М.: Издательство «Институт психологии РАН», 1994. – 272 с.

35. **Будницька, О. А.** Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. А. Будницька. – К., 2001. – 14 с.

36. **Бурлачук, Л. Ф.** Психология жизненных ситуаций: Учеб. пособие / Рос. пед. агентство / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М., 1998. – 262 с.

37. **Бурлачук, Л. Ф.** Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 528 с.

38. **Бурмакова, Ю. А.** Индивидуально-личностные предпосылки профессионального развития специалистов в рекламном деле: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии»; 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Ю. А. Бурмакова.– М., 2007. – 20 с.

39. **Бут, В. П.** Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. П. Бут. – К., 2008. – 20 с.

40. **Вареник, В. В.** Інженерно-психологічне забезпечення професійного відбору до державної пожежної охорони України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спец. 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія, ергономіка» / В. В. Вареник. – К., 2001. – 16 с.

41. **Ващенко, І. В.** Чинники успішності професійної реалізації суб'єкта правоохоронної діяльності / Ващенко І. В., Бугаєнко О. Б., Баюл Р. В. // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ, 2005. – Вип. 14. – С. 26 – 33.

42. **Вишневський, М. В.** Комплексний підхід до проблеми діагностики комунікативних і організаторських здібностей в системі кадрового менеджменту / М. В. Вишневський // Збірник наукових праць. Педагогічні науки [Текст]: збірник. Вип. 14 / М-во освіти і науки України, Херсонський держ. пед. ун-т ; Редкол. Є. С. Барбіна (відп. ред.) та ін. – Херсон, 2000. – С. 117-123.

43. **Воробйова, І. В.** Динаміка психологічного та психофізіологічного стану особового складу сил охорони право рядку України, які виконували службово-бойове завдання з припинення групових порушень громадського порядку / Воробйова І. В., Приходько І. І., Тімченко О. В., Ліпатов І. І., Мацегора Я. В. // *Честь і Закон.* – 2009. – № 4. – С.68-75.

44. **Воробйова, І. В.** Особливості мотивації курсантів Академії внутрішніх військ МВС України з різним рівнем успішності професійного навчання / Воробйова І. В., Мацегора Я. В. // *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил.* – 2010. – Вип. 4(26). – С. 228-237.

45. **Воробйова, І. В.** Сучасні підходи до автоматизації професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України / Воробйова І. В., Мацегора Я. В., Побережний А. А., Горелишев С. А. // *Честь і Закон.* – 2010. – № 4. – С. 42-47.

46. **Глуханюк, Н. С.** Психология профессионализации педагога – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф. пед. ун-та, 2000. – 219 с.

47. **Гонтаренко, Л. О.** Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Гонтаренко Людмила Олександрівна. – Х., 2008. – 219 с.

48. **Гримак, Л. П.** Резервы человеческой психики / Гримак Л.П. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.

49. **Грининг, Т.** Посттравматический стресс с позиций экзистенциально-гуманистической психологии / Т. Грининг // *Вопросы психологии.* – 1994. – №1. – С. 92–96.

50. **Дашковский, И. А.** К вопросу коммуникации с внутренним Я / И. А. Дашковский // *Мир психологии.* – 2002. – № 2. – С. 64-70.

51. **Дежкина, Ю. А.** Развитие профессионально важных качеств сотрудников Государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Ю. А. Дежкина. – СПб., 2008. – 22 с.

52. **Деркач, А. А.** Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы) / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – М.: МААА. – 1998. – 178 с.

53. **Дорошенко, М. Н.** Индивидуально-психологические особенности военнослужащих с пограничными нервно-психическими расстройствами: Дис. .... канд. психол. наук: 20.02.02 / М. Н. Дорошенко. – К., 2000. – 235с.

54. **Дякова, Л. С.** Психолого-фізіологічні орієнтації на професію медичної сестри: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Дякова Л. С. – К., 1994. – 24 с.

55. **Дяченко, М. И.** Готовность к деятельности в напряженных условиях : психологический аспект / Дяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 204 с.

56. Екстремальна психологія: [підручник] / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедєв Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.

57. Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. – 291 с.

58. **Євсюков, О. П.** Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: [монографія] / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків: УЦЗУ, 2007. – 288 с.

59. **Жильцов, В. А.** Психологическая диагностика профессиональной пригодности граждан, поступающих на военную службу по контракту: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / В. А. Жильцов. – М., 2000. – 24 с.

60. Загальнодержавна цільова програма розвитку цивільного захисту на 2009-2013 роки, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. № 1156-р.

61. Закон України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14.12.99 р. № 1281-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до наказу: <http://www.mns.gov.ua>.

62. Закон України «Про правові засади цивільного захисту» в редакції від 24.06.2004 р. № 1859-IV. – 25 с.

63. **Запорожцев, Є. Г.** Психологічні особливості діяльності керівника органів внутрішніх справ України: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Є. Г. Запорожцев. – К., 2000. – 20 с.

64. **Зеер, Э. Ф.** Психология профессии: учебное пособие для студентов вузов / Зеер Э.Ф. – [4-е изд., перераб., доп.] – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2006. – 336 с. – (Серия «Gaudeamus»).

65. **Зимняя, И. А.** Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Зимняя И. А. // Высшее образование. – 2003. – № 5. – С. 34-42.

66. **Иванова, Е. М.** Основы психологического изучения профессиональной деятельности: учебное пособие / Иванова Е. М. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 285 с.

67. **Климов, Е. А.** Психология профессионала / Климов Е. А. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», 1996. – 400 с.

68. **Козяр, М. М.** Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Козяр Михайло Миколайович. – К., 2005. – 532 с.

69. **Конопкин, О. А.** Психологические механизмы регуляции деятельности / Конопкин О. А. – М.: Наука, 1980. – 256 с.

70. **Корнеева, Л. Н.** Профессиональная психология личности / Корнеева Л. Н. // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. Спб.: Изд-во СПбУ, 1991. – 354 с.

71. **Корольчук, М. С.** Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – Київ: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
72. **Корольчук, М. С.** Теорія і практика професійного психологічного відбору: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Корольчук М. С., Крайнюк В. М. – К.: «Ніка-центр», 2006. – 536 с.
73. Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 401 с.
74. **Кришталь, М. А.** Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психологія труда, інженерна психологія» / М. А. Кришталь. – К., 1997. – 18 с.
75. **Крушельницькій, О. Д.** Дослідження аналітичної складової в діяльності лікарів санітарно-епідеміологічних установ ЗС України / Крушельницькій О. Д, Хижняк М. І., Оронько О. В., Лугова Г. В. // Проблеми військової охорони здоров'я. Збірник наукових праць за ред. В. Я. Білого. Випуск 16, Х.: Курсор, 2006. – С. 255-261.
76. **Кудрявцев, Г. В.** Психологія професійного навчання і виховання / Кудрявцев Г. В. – М.: МЭИ, 1985. – 244 с.
77. Курс общей, возрастной и педагогической психологии / Под. ред. М. В. Гомезо. – М.: Пресс, 1982. – С. 92-154.
78. **Куфлієвський, А. С.** Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигорання» працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. С. Куфлієвський. – Харків, 2006. – 22 с.
79. **Лазурский, А. Ф.** Очерк науки о характерах / Лазурский А. Ф. – М.: Наука, 1995. – 271 с.
80. **Леви, М. В.** Методы выявления риска стрессовых расстройств у пожарных : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / М. В. Леви. – М., 2000. – 30 с.
81. **Леонтьев, А. Н.** Биологическое и социальное в психике человека / А. Н. Леонтьев // Проблемы развития психики. – 4-е издание. М., 1981. – С. 193–218.
82. **Леонтьев, А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
83. **Лефтеров, В. О.** Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.09 / Лефтеров Василь Олександрович. – Харків, 2008. – 428 с.
84. **Либин, А. В.** Единая концепция стиля человека: метафора или реальность? / А. В. Либин // Стиль человека: психологический анализ. – М.: Смысл, 1998. – С. 109-124.
85. **Ломов, Б. Ф.** Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф. ; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М.: Наука, 1984. – 414 с.

86. **Макаренко, П. В.** Професійна «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / П. В. Макаренко. – Харків, 2001. – 18 с.

87. **Максименко, С. Д.** Общая психология / Максименко С.Д. – К.: Ваклер, 1999. – 528 с.

88. **Марцинковская, Т. Д.** «Образ Я» в современном мире: константы и трансформации / Т. Д. Марцинковская // Мир психологии. – 2009. – № 4. – С. 142-148.

89. **Медведєв, В. С.** Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : (теоретичні та прикладні аспекти) / Медведєв В. С. – Київ : НАВС України, 1996. – 192 с.

90. **Мерлин, В. С.** Очерк интегрального исследования индивидуальности / – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.

91. **Мерлин, В. С.** Психология индивидуальности / Мерлин В. С.; Под редакцией Е.А. Климова. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с.

92. **Миронець, С. М.** Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / Миронець С. М., Тімченко О. В. – К.: ТОВ "Видавництво "Консультант", 2008. – 232 с.

93. Наказ МНС України від 01.07.2009 р. № 444 «Про затвердження Настанови з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового та начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту». К. : МНС України, 2009. – 17 с.

94. Наказ МНС України від 01.12.2009 р. № 808 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України». – К. : МНС України, 2009. – 127 с.

95. Наказ МНС України від 07.02.2008 р. № 96 «Про введення в дію Тимчасового Статуту дій у надзвичайних ситуаціях. Частина II (Гасіння пожеж. Органи управління, пожежно-рятувальні підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту)». – К. : МНС України, 2008. – 123 с.

96. Наказ МНС України від 26.09.2007 р. № 667 «Про введення в дію Тимчасового Статуту дій у надзвичайних ситуаціях. Частина I (Органи управління, аварійно-рятувальні підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту)». – К. : МНС України, 2007. – 82 с.

97. Наказ МНС України від 31.10.2008 р. № 794 «Про затвердження Тимчасового порядку організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб МНС України». – К. : МНС України, 2008. – 91 с.

98. **Наследов, А. Д.** Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2006. – 392 с.

99. **Небылицин, В. Д.** Психофизиологические исследования индивидуальных различий / Небылицин В. Д. – М.: Наука, 1976. – 336 с.

100. **Немов, Р. С.** Психологія: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведе-ний / Немов Р. С. – Часть II. – М.: Просвещение, 1995. – 496 с.
101. **Никифоров, Г. С.** Исследование влияния индивидуально-психологических особенностей на эффективность тренажерной подготовки и практической деятельности / Никифоров Г. С., Филимоненко Л. И. // Психофизиологические проблемы безопасности полетов в гражданской авиации. – Л., 1986. – С. 27–36.
102. Общая психология: Учеб. Для студентов пед. ин-тов Под. ред. А. В. Петровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 464 с.
103. **Олійников, О. А.** Формування професійної Я-концепції рятувальників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. А. Олійников. – Харків, 2010. – 21 с.
104. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник / За заг.ред. В. П. Садкового. – Х.: УЦЗУ, 2009. – 244 с.
105. **Павліченко, А. П.** Психологічні особливості професійної діяльності працівників підрозділів цивільної охорони Державної служби охорони при МВС України та шляхи її удосконалення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / А. П. Павліченко. – К., 2008. – 21 с.
106. **Павлов, И. П.** Полное собрание сочинений Т. 3. М., Л., 1951-1952.
107. **Платонов, К. К.** Вопросы психологии труда / Платонов К. К. – М.: Воениздат, 1970. – 264 с.
108. **Платонов, К. К.** Психология летного труда / Платонов К. К. – М.: Воениздат, 1960. – 350 с.
109. **Плиско, В. И.** Формирование готовности профессионала к деятельности в условиях, опасных для жизни: На материалах субъект-субъектной деятельности: [монография] / Плиско В. И. – К.: Наук. світ, 2002. – 304 с.
110. **Поваренков, Ю. П.** Формирование профессиональной идентичности: (На материале деятельности учителя) / Поваренков Ю. П. // Ярославский педагогический вестник. – 1999. – № 1-2. – С. 79-85.
111. Постанова Кабінету Міністрів України «Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 3 серпня 1998 р. № 1198 / Кабінет Міністрів України. – Офіційний вісник України. – К., 1998. – № 31. – С. 21 – 36.
112. **Потапова, В. Д.** Функціональна система психологічних механізмів інтуїтивно-почуттєвого відображення: монографія / Потапова В. Д. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 334 с.
113. **Потапчук, Є. М.** Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: [монографія] / Потапчук Є. М. – Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.

114. Практикум по психодиагностике: Основы дифференциальной психометрии: Учебно-метод. пособие / Харьковская гос. академия культуры. Кафедра социальной психологии / А. Н. Большакова (сост.). – Х.: ХГАК, 2003. – 56 с.

115. **Приходько, Ю. О.** Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю. О. Приходько. – Х., 2008. – 22 с.

116. Психологическая энциклопедия / [под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха; научн. ред., пер. на русский язык А. А. Алексеева]. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с. – (Энциклопедия).

117. Психология личности. Тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1982. – 288 с.

118. Психология личности: словарь-справочник / [под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К.: Рута, 2001. – 320 с

119. **Райгородский, Д. Я.** Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [учебное пособие] / Райгородский Д. Я. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 2006. – 672 с.

120. **Рапохин, Н. П.** Исследование эмоционально-волевой устойчивости в условиях значимой деятельности / Н. П. Рапохин // Психологический журнал. – 1981. – Т.2. – №5. – С. 92–105.

121. **Резвицкий, И. И.** Личность. Индивидуальность. Общество / Резвицкий И. И. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 144 с.

122. **Рибалка, В. В.** Психологія праці особистості: навчально-методичний посібник / Рибалка В. В. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.

123. **Романова, Е. С.** 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы / Романова Е. С. – [2-е изд.] – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.

124. **Романюк, Л. В.** Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку / Романюк Л. В. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 188 с.

125. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии: В 2 т. Т. II. – М.: Педагогика, 1989. – 329 с.

126. **Русалов, В. М.** Биологические основы индивидуально-психологических различий / Русалов В. М. – М.: Наука, 1979. – 352 с.

127. **Русалов, В. М.** Некоторые основания специальной теории индивидуальности человека / Русалов В. М. // Интегральное исследование индивидуальности: теоретические и педагогические аспекты / Отв. ред. Б. А. Вякин. – Пермь, 1988. – С. 3–10.

128. **Русалов, В. М.** О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / Русалов В. М. // Вопросы психологи. – 1985. – № 1. – С. 19 – 32.

129. **Русалов, В. М.** Предметный и коммуникативный аспекты темперамента человека / Русалов В.М. // Психологический журнал. – 1989. – Т.10. – №1. – С. 10 – 21.

130. **Русалов, В. М.** Природные предпосылки и индивидуально-психофизиологические особенности личности / Русалов В. М. // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб: Из-во «Питер», 2000. – С. 66 – 75.

131. **Русалов, В. М.** Теоретические проблемы построения специальной теории индивидуальности человека / Русалов В. М. // Психологический журнал. – 1986. – Т.7. – №4. – С. 23 – 25.

132. **Санникова, О. П.** Психологические контуры личности: форма и содержание / Санникова О. П. // Актуальні проблеми соціальної психології та педагогіки. Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Либідь, 2006. – С. 105-115.

133. **Сафін, О. Д.** Психологія управлінської діяльності командира : [навчальний посібник] / Сафін О. Д. – Хмельницький : АПВУ, 1997. – 372 с.

134. **Склень, О. І.** Психологічні особливості поведінкових стратегій подання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. І. Склень. – Харків, 2007. – 22 с.

135. **Слободчиков, В. И.** Психология человека / Слободчиков В. И., Исаев Е. И. – М.: Изд-во «Школа-пресс», 1995. – 384 с.

136. **Снісаренко, А. Г.** Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України : дис. кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.

137. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА – М., 1999. – 688с.

138. **Терлетська, Л. Г.** Основи психодіагностики: Навчальний посібник / Терлетська Л. Г. – К.: Плавник, 2006. – 144 с.

139. **Тимченко, А. В.** Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах): Учебное пособие / А. В. Тимченко, В. Е Христенко. – Х.: ООО "Одиссей". – 2004. – 448 с.

140. **Тітаренко, Д. С.** Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози: дис. кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Тітаренко Діана Сергіївна. – Х., 2011. – 159 с.

141. **Третьякова, Ю. В.** Особливості динаміки індивідуально-психологічних характеристик особистості в провідній діяльності (на прикладі військових лікарів): Дис. ... канд. психол. н. 19.00.01 – Загальна психологія, історія психології» / Третьякова Юлія Володимирівна – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 183 с.

142. **Фомина, З. В.** Ценности человеческого бытия: Учеб. пособие / Фомина З.В. – Саратов : СГАП, 2001. – 40 с.
143. **Франкл, Виктор Э.** Основы логотерапии: Психотерапия и религия / Франкл Виктор Э. [пер. А. Боричев]. – СПб.: Речь, 2000. – 286 с.
144. **Фрейджер, Р.** Личность: теории, эксперименты, упражнения / Фрейджер Р., Фейдимен Д. – СПб., 2001. – 839 с.
145. **Хміляр, О. Ф.** Психологічні особливості розвитку професійно важливих фізичних якостей особистості офіцера: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О.Ф. Хміляр. – К., 2004. – 19 с.
146. **Холл, К. С.** Теории личности / Холл К.С., Линдсей Г.; пер. с англ. И. Б. Гриншпун. – К.: PSYLIB, 2005. – 386 с.
147. **Холодная, М. А.** Психология интеллекта: Парадоксы исследования Холодная М. А. – Томск: Изд-во Том. Ун-та, М.: Изд-во «Барс», 1997. – 392 с.
148. **Чарнецкі, К.** Психологія професійного розвитку особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / К. Чарнецкі. – К., 1999. – 32 с.
149. **Черкашин, А. І.** Формування емоційної стійкості фахівця пожежної охорони до впливу стресс-факторів підвищеної інтенсивності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А. І. Черкашин. – Харків, 1995. – 24 с.
150. **Чудновский, В. Э.** Психологические проблемы смысла жизни / В. Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 1995. – №4. – С.147-150.
151. **Шадриков, В. Д.** Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / Шадриков В. Д. – М.: Наука, 1982. – 224 с.
152. **Яничева, Т. Г.** Влияние когнитивно – стилевых особенностей на восприятие и оценку социальных ситуаций / Т. Г. Яничева // Когнитивные стили: Тезисы научно – практического семинара / [под ред. В. Колга]. – Таллин: Таллинский педагогический институт, 1986. – С. 163-166.
153. **Ярзуткин, С. В.** Стабильность и динамика темпераментального и личностного уровней индивидуальности: дис. ... канд. психол. наук. По специальности 19.00.01 / Ярзуткин С. В. – Москва, 2001. – 165 с.
154. **Baum, A.** A suggested framework for studying factors that contribute to trauma in disaster. / A. Baum, L.M. Davidson // Disasters and mental Health: Contemporary perspectives and innovations in services to disasters victims. Ed. By Sowder, B.J.; Lystad, M.; Washintong, D.C. American Psychiatric Press. 1986.
155. **Baum, A.** Stress, intrusive imagery and chronic distress / A. Baum // J. Health Physiol. – 1990. – Vol. 9; № 4. – P. 653-675.
156. **Briner, R.** The neglect and importance of emotion at work / Briner R. // European Journal of Work and Organizational Psychology. – 1999. – Vol. 8, № 4. – P. 323 – 346.

157. **Brunstein, J. C.** Personal goals and subjective well-being : a longitudinal study / Brunstein J. C. // *J. of Personality and Social Psychology*. – 1993. – V. 65. – № 5. – P. 1061–1070.
158. **Durhan, T. W.** The Psychological impact of disaster on rescue personnel / Durhan T.W., Mc.Cammon S.L., Allison E.J // *J. Annals of Emergency medicine*. – 1985. – № 14. – P. 664-668.
159. **Herrera, C. R.** The burnout syndrome workers of general hospital / Herrera C.R., Francos A.D., Martin J.J. // *World Congress of Psychiatry*. – Madrid, 1996. Vol. 2. P. 356.
160. **Lahninger, P. L.** Präsentieren – moderieren: Ökotoxia Verlag / Lahninger P.L. – Salzburg, 1998. – 376 p.
161. **Litwin, G.** Achievement motivation, expectancy of success and risk-taking behavior / G. Litwin // *A theory of achievement behavior*. Ed. By J. Atkinson, N. Feabher. – N.Y., 1966. – 324 p.
162. **Lundin, T.** The rescue personnel and the disaster stress / Lundin T. // In, Lundeberg J.E., Otto U., Rybek B. (eds) / *Wartime Medical Services*. – Stockholm: FOA, 1990. – P. 208-216.
163. **Macklin, M. L.** Five-year follow-up of EMDR treatment for combat-related PTSD // *XIY Annual Meeting ISSTS / Macklin M.L., Metzger L.J., Lasko N.B.* – Washington, 1998. – P 27-39.
164. **Mandler, G.** Helplessness: Theory and research in anxiety / G. Mandler // *Anxiety, Current Trends in Theory and Research*. – N.Y., 1972. – V. 2. – P.34 – 39.
165. **Maslow, A. N.** Motivation and personality (3-nd td.) / Maslow A. N. – New York: Harper and Row, 1987. – P. 11-24.
166. **McClelland, D. C.** Assessing Human Motivation / D. C. McClelland. – N.Y., 1971.– 213 p.
167. **McDougall, W.** Outline of psychology/ W. McDougall – N.Y., 1923. – 134 p.
168. **Murrey, H. A.** Exploration in Personality/ H.A. Murrey. – N.Y., 1938.– 243 p.
169. **Rodriguez Marin, J.** Health Psychology applied psychology: an international review / Rodriguez Marin J. – 1995. – Vol. 43(2); P. 213-330.
170. **Roe, A.** The Psychology of Occupations / Roe A.. – N.Y.:Wiley, 1956. – 317 p.
171. **Sarason, S. B.** Anxiety in Elementary school Children / S.B. Sarason et al. – N.Y., 1960.– 215 p.
172. **Sorrentino, R. M.** The case of the mysterious moderates: Why motives stimes fail to predict behavior / R.M. Sorrentino, J.-A. Short. – N.Y., 1972. – 182 p.
173. **Super, D.** Occupational Psychology / Super D., Bahn M.Y. – London: Tavistock. 1971. – 574 p.

174. **Van der Kolk, B. A.** The psychological processing of traumatic experience: Rorschach patterns in PTSD / Van der Kolk B.A., Ducey C.P. //J. of Traumatic Stress. — 1989. — V. 2. — P. 259-274.

175. **Weinstein, G.** Educating and counseling for self-knowledge development / G. Weinstein, A. Alschuler. // Journal of counseling and development. — 1985. — № 4. — P. 19-25.

176. **White, R. W.** Motivation reconsidered: The concept of competence / R.W. White // Psychol. Rev. — N.Y., 1959. — 312 p.

Наукове видання

Онiщенко Наталія Вікторівна
Тiмченко Олександр Володимирович
Титаренко Андрій Вікторович
Тогобицька Віолета Джемалівна
Христенко Віталій Євгенович

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК РЯТУВАЛЬНИКІВ ПІД ВПЛИВОМ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Монографія

Підписано до друку 12.07.13. Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 8,5.
Тираж 300 прим. Вид. № 125/13. Зам.№ 662/13. Зам. № 358. Обл.вид арк. 5,7.

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

КП "Міська друкарня", 61002, Харків, вул. Артема, 44
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення
України про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
№ 3613 серія ДК від 29.10.2009.

